

7

‘De stormvlagen van ’t publieke leven’

De vrouw en de cultuur na 1910

7.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk heeft geleerd dat we na 1910 steeds meer ‘vermaatschappelijking’ aantreffen in de romans en verhalen. Vrouwfiguren worden geconfronteerd met vragen omtrent hun (publieke) rol. Daardoor passeren in de uitbeelding allerlei noties en opvattingen de revue die deels herkenbaar zijn uit de actuele maatschappelijke discussies die in de hoofdstukken vier en vijf werden besproken.

Daar is eveneens gebleken dat maatschappelijke discussies over de vrouw niet op zichzelf staan, maar samenhangen met specifieke levensbeschouwelijke opvattingen. In dit hoofdstuk zullen de lijnen van deze context worden doorgetrokken. In hoofdstuk acht zal ik nagaan wat de relevantie is van deze contextgegevens voor het realistisch proza. De genoemde ‘vermaatschappelijking’ zal daarbij nader aan de orde komen.

Zoals zal blijken raken in de periode na 1910 de twee lijnen van het contextonderzoek, de maatschappelijke en de levensbeschouwelijke, steeds meer vervlochten. De parallelle tussen maatschappelijke discussies over de vrouw en ontwikkelingen in het natuurdenken (in bijvoorbeeld de natuurwetenschap) wordt steeds meer een identiteitsrelatie. Er ontstaat een brede stroming van hervormingsgezindheid die uit is op culturele regeneratie. Hoewel de vrouwenbeweging als zelfstandige factor allerm minst ophoudt te bestaan, tekent zich tevens een gemeenschappelijk terrein af waar cultuurhervormers en feministen elkaar vinden. Kenmerkend hierbij is dat men lijkt voort te bouwen op de jongere natuurwetenschappelijke opvattingen en de dynamische evolutie-interpretatie (zie hoofdstuk vijf), ook al worden die niet altijd expliciet onderschreven. Het denken over cultuur en samenleving getuigt van optimisme en vooruitgangsgeloof, van de gedachte dat een nieuw tijdperk betreden gaat worden. Deze ontwikkelingen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Typerend zijn de veranderingsprocessen binnen de feministische beweging. Volgens contemporaine feministische geschriften en latere beschouwingen ontwikkelt de tweede generatie feministen (dus ongeveer vanaf 1910) zich van een ‘rationalistisch’ naar een ‘ethisch’ feminisme. Van een scherpe markering is overigens geen sprake – terecht plaatst bijvoorbeeld Jansz kanttekeningen bij een

dergelijke suggestie. ¹ Maar er is wel degelijk reden te spreken van accentverschuivingen. Deze vertonen samenhang met de bredere cultuurhistorische veranderingsprocessen die in hoofdstuk vijf aan de orde zijn gekomen. De natuur wordt hergewaardeerd en historische vooruitgang wordt anders gezien. Deze veranderende visies vinden we ook terug in de opvattingen over persoonlijke emancipatie. Men bezint zich hier op de vraag: hoe wenselijk is emancipatie nog en hoe moet daaraan worden vormgegeven?

Met de term 'rationalistisch' feminisme verwijst een nieuwe generatie naar een gerespecteerde oude en vaak nog actieve garde die sterk het accent had gelegd op gelijkheid. In hun streven naar volledige gelijke berechtiging veronderstelden deze feministen van het eerste uur blijkbaar dat man en vrouw in hoge mate gelijk zouden zijn. Slechts laakbare omstandigheden zouden hierop het zicht ontnemen. De jongeren, althans sommigen, menen dat bij deze voorvechters van emancipatie een haast mannelijk vrouwbeeld kon worden aangetroffen en dat was begrijpelijk gezien de strijd die gestreden moest worden. Maar nu is er reeds veel bereikt en dienen de bakens enigszins te worden verzet, aldus de nieuwe lichtung (waarin zich overigens veel oude getrouwen bevinden). Hun standpunt 'evolueerde' met de tijd mee, om de karakteristieke terminologie te citeren. Het document dat van deze (beperkte) paradigmawisseling in veel opzichten de nog steeds te raadplegen getuige vormt, is *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek*. De beide delen, onder redactie van C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker, verschenen in 1914 en bevatten talloze bijdragen over de vele aspecten van het vrouwenvraagstuk. De meeste contribuanten zijn de emancipatiegedachte in meer of mindere mate toegedaan. Uit de verzamelde bijdragen rijst een ander beeld van het feministisch streven op dan uit de jaargangen van het weekblad *Evolutie* dat in de jaren negentig van de voorgaande eeuw haar hoogtijdagen had beleefd. Waar die verschillen uit bestaan zal in dit hoofdstuk mede aan de orde komen. Wanneer ik bijdragen aan het *Encyclopaedisch handboek* bespreek zal ik daarnaar verwijzen door de titel van de bijdrage te noemen en kortweg te refereren aan het '*Handboek*'.

In paragraaf twee ga ik in op het wetenschappelijke en het op wetenschappelijke inzichten gebaseerde vertoog over 'de vrouw'. Daarin wordt geprobeerd een algemene typering te geven van de begrippen vrouw en vrouwelijkheid op basis van inzichten die aan verschillende wetenschappelijke disciplines ontleend zijn. Centraal staat in dat vertoog de vraag in welke opzichten de vrouw zich onderscheidt van de man. In de daarop volgende paragraaf bespreek ik de discussie over de positie en taak van de vrouw in de moderne maatschappij en cultuur. In het bestek van dit onderzoek is het ondoenlijk om aan alle stemmen die in dat debat hebben geklonken recht te doen. Ik concentreer me op een invloedrijke stroming die voor de vrouw een 'nieuwe' taak in een 'nieuw' tijdperk ziet weggelegd, hoewel ik zijdelings ook andere opvattingen noem. In de vierde paragraaf ga ik dieper in op levensbeschouwelijke thema's. Het betreft hier thema's die relevant zijn voor en deels gelieerd zijn aan de maatschappelijke discussies en het daarin doorklinkende verlangen naar culturele regeneratie.

7.2 Niet gelijkaardig, wel gelijkwaardig

De feministische voorhoede van rond de eeuwwisseling ging ervan uit dat de toekomst wel zou leren welke activiteiten als typisch mannelijk of als typisch vrouwelijk beschouwd moesten worden, zo is gebleken in hoofdstuk vijf. Het zou om die reden raadzaam zijn niet te veel beperkingen vooraf op te leggen, maar de natuurlijke ontplooiingsruimte van de vrouw te vergroten. Daarbij meent de meerderheid dat psychische en 'karakterologische' geslachtsverschillen een natuurlijk gegeven zijn. Typerend voor de eerste twee decennia van de twintigste eeuw is dat op dit laatste weer sterker de nadruk wordt gelegd, zowel in feministische kring als daarbuiten. Dat geeft een curieuze combinatie te zien van emancipatorisch streven en stereotiepe denkbeelden.

Een voorbeeld daarvan vormt het wetenschappelijk en pseudo-wetenschappelijk vertoog over de vrouw. Dat vertoog en de tendenzen die zich daarin voordoen staan in deze paragraaf centraal. Ik onderscheid een natuurhistorische benadering (in 7.2.1) en een psychologische benadering (in 7.2.2). Tezamen zijn deze typerend voor het denken over de vrouw in het begin van de twintigste eeuw. In beide erkent men de vrouwelijke kwaliteiten en men verwacht dat die in de nabije toekomst veel zegen zullen brengen. Daarbij heeft men er behoefte aan de eigenschappen in kwestie steeds als typisch vrouwelijke eigenschappen te presenteren. In het derde onderdeel (7.2.3) evalueer ik de natuurhistorische en psychologische benadering door ze in historisch perspectief te plaatsen.

7.2.1 De vrouw in natuurhistorisch perspectief

Het natuurhistorisch perspectief is te vinden in een invloedrijk werkje van de Duitse gynaecoloog Hugo Sellheim, getiteld *Het eeuwige-vrouwelijke. Proeve eener natuurlijke historie der vrouw*. De Nederlandse vertaling verscheen in 1918, maar de oorspronkelijke uitgave (uit 1911) was al eerder bekend in kringen die zich bezighielden met aard en positie van de vrouw.

In zijn boek overziet Sellheim de natuurlijke geschiedenis van de mensheid. Hij wordt daarbij gefraspeerd door de buitengewone 'kracht' van de vrouw. Deze is goeddeels alleen verantwoordelijk voor de goede bezorging van het nageslacht. De vrouw neemt zowel het baren van het kind als de opvoeding voor haar rekening. En deze opvoeding omvat meer dan alleen de verzorging – ook het zedelijk grootbrengen behoort ertoe. De vrouw besteedt in vergelijking met de man verreweg de meeste tijd en zorg aan het nageslacht. Niemand betwijfelt dat voor deze enorme opgave buitengewone vermogens vereist zijn en zo komt Sellheim tot zijn vraag wat de aard en oorsprong van die vermogens zijn.

Sellheim zoekt het antwoord in de ontwikkelingsgeschiedenis van het leven. In vroeger tijden heeft zich een ware krachtbron gevormd. Het 'vrouwelijk organisme' beschikt over een 'bijzondere gave', namelijk een 'onuitputtelijke hoeveelheid opgespaarde kracht in den vorm eener langdurige jeugdige frisheid'.² Centraal in beschouwingen over de natuurlijke levensgeschiedenis staat onverminderd de voortplanting. Volgens Sellheim is de wijze waarop het leven zich voortplantte niet altijd dezelfde geweest. Aanvankelijk kende de natuur alleen

de ongeslachtelijke voortplanting. Pas in een later stadium werd deze (ook) tweeslachtig. Terugkijkend naar onze duistere bestaansoorsprong constateert hij dat de vrouwelijke vorm de meest 'oorspronkelijke' is. De levenwekkende organismen uit het tijdperk van voortplanting zonder tussenkomst van een ander organisme waren vrouwelijk. Dit basisgegeven ligt ten grondslag aan een geslachtsverschil dat ook nu nog merkbaar is:

*Het vrouwelijk geslacht is de vroegste vorm, waarin zich het leven geopenbaard heeft, dit heeft tevens bij alle ontwikkeling het oorspronkelijk karakter het best behouden. Het mannelijk geslacht daarentegen is de afgeleide levensvorm, welke door ontwikkeling uit den oorspronkelijke vorm is voortgekomen en zich bovendien daarvan verwijderd heeft.*³

Sellheim werkt deze suggestieve oorsprongsgedachte uit aan de hand van de bekende analogie tussen fylogeneze en ontogenese. Deze veronderstelt een parallelie tussen de ontwikkeling van de soort als geheel en die op het niveau van individuele exemplaren. De verhouding waarbij het vrouwelijke voorafgaat aan het mannelijke is nu nog steeds zichtbaar in het feit dat vrouwen, meer dan mannen, 'oorspronkelijke' kenmerken vertonen.

Een aantal verregaande overeenkomsten tussen de vrouw en 'het kind' getuigen van die oorspronkelijkheid. Allerlei fysiologische kenmerken wijzen op een gelijkenisrelatie. Vergelijkbaar zijn het relatief zwakke geraamte, een bepaalde verhouding tussen spier- en vetweefsel, de lichaamsverhoudingen, overeenkomsten in 'gebarenspeel' en 'mimiek', enzovoort. Ook in verstandelijke begaafdheid zijn er overeenkomsten tussen vrouw en kind. Beide hebben namelijk een overwegend praktische en op het concrete gerichte belangstelling.

Het doel van deze vergelijking is niet om de vrouw te bestempelen als een kinderlijk wezentje. De analogie met het kind leert ons, aldus Sellheim, dat de vrouw over een ongekennde hoeveelheid vitaliteit en levenskracht beschikt. De overeenkomsten hebben daarnaast twee specifieke functies. In de eerste plaats zijn jeugdigheid en gratie een bron van mannelijk genoeg. Dat is belangrijk, want door haar aantrekkelijkheid verzekert de vrouw zich van nageslacht. In haar lichaam 'straalt' de vrouw 'tot ideaal verheven, als godin van schoonheid'.⁴ Ten tweede is de vrouw de opvoedingsspecialiste: door haar kinderlijkheid voelt zij zich meer dan de man verbonden met haar kroost en beschikt ze over het noodzakelijke inlevingsvermogen.

Uiteindelijk leert de ontwikkelingsgeschiedenis ons dus een les inzake arbeidsverdeling. De natuur, in concreto de evolutionaire ontwikkeling, rustte de vrouw toe voor de bijzondere taak van de bezorging van het nageslacht. Het arbeidspecialisme van vrouw en man staat op natuurlijke grondslag. Op de schouders van de man rust in algemene termen de taak om cultuurwerken voort te brengen en het is de bestemming van de vrouw 'zich "uit te leven" met betrekking tot haar geslachtelijken aanleg'.⁵ Eendrachtig bouwen beide geslachten aan de instandhouding van de soort en, wat meer is, aan de beschaving. Specialisatie en differentiatie zijn de vruchten van de evolutionaire ontwikkeling. Zonder spe-

cialisatie zou de stijgende lijn van de geschiedenis, van primitieve levensvormen naar het niveau van de zichzelf bewuste mens, ondenkbaar zijn. Vooruitgang betekent onder meer efficiëntie en toename van krachtenbesparende maatregelen. De man is de vertegenwoordiger van de 'soort' en de vrouw van het 'geslacht'.

In de inleidende en programmatische artikelen van het *Handboek* verwijzen twee vertegenwoordigers van de nieuwe generatie feministen expliciet naar Sellheims theorie. Hun perspectief op de hedendaagse vrouwenkwestie wordt sterk bepaald door de opvattingen van Sellheim.

W.H.M. Werker begint zijn uiteenzetting met de oorspronkelijkheidstheorie. Evenals Sellheim meent hij dat de natuurhistorische verklaring van toepassing is op de hedendaagse vrouw. Het ongeslachtelijke 'oer-plasma' doet wat volgens hem 'karakteristiek vrouwelijk is', doordat het zich bezighoudt met het 'baren van nieuw leven'.⁶ Het mannelijk beginsel ontstond in een later stadium uit het vrouwelijke en ging zich ten behoeve van de soort toeleggen op andere functies. Steeds is de soort gebaat bij onderscheidenheid en vitaliteit van de beide geslachten. Zo leert de natuur dat bijvoorbeeld planten uitsterven bij gebrek aan 'vitaliteit van eene der sexen'. De consequentie van dit beginsel voor de huidige cultuurfase, die sterk gedomineerd wordt door het mannelijke element, is dat de aandacht vooral naar het vrouwelijke element zal moeten uitgaan. Recht doen aan het evenwichtsprincipe zal heilzame gevolgen hebben. De kern van het vrouwenvraagstuk is dus de essentiële vraag of 'het vrouwelijke' wel voldoende is vertegenwoordigd in 'ras, stam, volk, familie'.

Ook bij het bepalen van de betekenis van dit vrouwelijke biedt de evolutionaire oorsprongsgedachte Werker de helpende hand. De vrouw is als 'voortzetting' van het 'oorspronkelijke' de schatbewaarster van de 'oorspronkelijke soort-eigenschappen'.⁷ Een belangrijke eigenschap van de soort die vooral bij het vrouwelijk bevolkingsdeel kan worden aangetroffen, is de 'intuïtie'. Werker noemt intuïtie een 'reflex-beweging'. Het is een van de rede onafhankelijke reactie die inzicht biedt in 'waarheid, die door de rede niet benaderd kan worden'.⁸ Een vrijwel synonieme omschrijving is 'onmiddellijkheid'. Onmiddellijkheid wil zeggen dat de vrouw een levendiger contact met de omringende werkelijkheid onderhoudt dan de man.

Hoewel het volgens Werker niet langer aangaat de waslijst aan karaktertrekken die de wetenschap voorheen de vrouw toedichtte voor waar aan te nemen (zoals passieloosheid, dan wel passievolheid, of doldriftig drijven dan wel conservatisme), wijst het 'medisch-anatomisch onderzoek' wel degelijk de weg in het duistere maar reële gebied van de psychische geslachtsverschillen.⁹ Die verschillen komen tot uiting in de onderscheiden bijdrage van man en vrouw aan de cultuur.

Ook de auteur van het tweede inleidende artikel in het *Handboek*, C.M. Werker-Beaujon, baseert zich op de oorsprongstheorie. Moederlijkheid is het kernbegrip dat uit die oorsprong wordt opgediept. Het gaat daarbij om een soorteigenschap die zichtbaar is in de niet aflatende behoefte van de vrouw om liefde te geven. De vrouw voelt zich niet alleen verantwoordelijk voor haar kroost, maar ook

voor een groot deel van de mensheid. Deze eigenschap zal doorgaans haar taakopvatting en de keus van een concrete taak bepalen: 'In allen, (óók in de moeders in eigenlijken zin) voert de bewustwording van haar moederlijk aangelegde wezen tot de neiging, dit uit te leven in verzorging van al wat zorg en steun en hulp noodig heeft, in de eerste plaats van "het kind", maar vanzelf ook van andere hulpbehoevendenden.'¹⁰ Evenals Werker gaat Werker-Beaujon ervan uit dat er een reëel psychisch geslachtsverschil bestaat dat berust op anatomische verschillen, een feit dat naar haar oordeel iedere 'normale vrouw' vanuit innerlijke ervaring kan beamen. In de hieruit voortvloeiende arbeidsdeling is de man de drager van de 'maatschappelijke' en de vrouw die van de 'persoonlijke cultuur'.¹¹ De vraag rijst wat de opvattingen van Sellheim, die inhoudelijk sterk aan de negentiende-eeuwse benadering herinneren, aantrekkelijk maakt voor deze nieuwe woordvoerders in de vrouwenbeweging. Het antwoord op deze vraag ligt grotendeels besloten in Sellheims positief getoonzette formuleringen. Sellheim munt het traditionele gedachtegoed om in bruikbare valuta. Zijn benadering van de vrouw heeft, zo blijkt uit deze receptie, in deze nieuwe fase van het feminisme een 'emancipatoir' potentieel. Om diezelfde reden kan Werker in zijn bijdrage, behalve naar Sellheim, verwijzen naar Ellen Key als een wegbereidster van een 'nieuwe vrouwelijke aera'.¹²

De positieve ommunting van de bekende feiten blijkt, samenvattend, bij Sellheim in de volgende punten. Waar in de negentiende eeuw gewezen werd op het 'lagere' ontwikkelingsniveau van de vrouw, daar spreekt Sellheim, refererend aan hetzelfde evolutionaire 'feit', over oorsprong. De vrouw is de oorsprong van het leven en ook nu nog onze levende toegang tot de oorspronkelijke, natuurlijke waarden. Ook de analogie met het kind is bedoeld als compliment. De vrouw is geen achtergebleven en zwak wezen, maar zij vertegenwoordigt de jeugdige, vitale, gezonde en krachtige helft van de soort. De stereotiepe vergelijking wordt dus vitalistisch hergeïnterpreteerd. Bovendien presenteert Sellheim het feit dat vrouwen kinderen baren en in de praktijk verantwoordelijk zijn voor de opvoeding, als een volwaardige arbeidsprestatie, een taak die gelijkwaardig is aan de mannelijke taak van het scheppen van 'algemene' cultuurproducten. Zoals in hoofdstuk vier is gebleken wordt dit argument al in het feminisme van het eerste uur aangetroffen.

7.2.2 De psychologische benadering

In 1911 verscheen *Psychologie der vrouwen* van de psycholoog Gerard Heymans, een vertaling van een oorspronkelijk in het Duits verschenen werk. Evenals de theorie van Sellheim kende dit werk een brede receptie. Het beoogde een wetenschappelijk verantwoorde behandeling van de vrouwelijke psychologie, het geheel van geesteskenmerken en karaktereigenschappen, te geven. De opvallende gemiddelde verschillen tussen man en vrouw maakten het volgens Heymans mogelijk een algemene karakteristiek van de vrouwelijke psyche te geven. Het kernbegrip in deze studie is 'emotionaliteit'. In verstandelijke begaving, maar ook in het daarmee samenhangende gedrag, zou de vrouw zich van de man onderscheiden door een grotere emotionaliteit. Om dit begrip te verduidelijken

wijst Heymans op de omgekeerd evenredige verhouding van 'bewustzijnsgraad' en 'bewustzijnsomvang' in de menselijke geest. De bewustzijnsgraad is de mate van aandacht voor iets, de concentratie; bewustzijnsomvang heeft betrekking op het aantal zaken of de complexiteit van de zaak waarop de aandacht zich op een bepaald moment richt. Bij de 'emotionele natuur' is er vaker dan gemiddeld sprake van een hogere bewustzijnsgraad in combinatie met een lage bewustzijnsomvang. Dit type wordt vooral onder vrouwen aangetroffen:

Zowel het waarnemen als het voorstellen, het denken als het willen en handelen der vrouw toont eigenaardige trekken, welke doorlopend overeenkomen met die bij de emotioneelen in 't algemeen en slechts door de emotionaliteit begrijpelijk worden; daarom kan men gerust zeggen, dat de grootste helft der vrouwelijke psyche onverklaard blijft, wanneer men deze faktor uitschakelt.¹³⁰

In zijn boek behandelt Heymans de diverse psychologische categorieën die in de eerste zin van het citaat zijn opgesomd. Het doel is de emotionele, typisch vrouwelijke uitingvormen ervan op het spoor te komen.

Heymans voert op sommige plaatsen discussie met zijn voorgangers op het terrein van de vrouwenpsychologie. Zoals vooral in hoofdstuk drie is gebleken, bestond er een lange en omvangrijke (darwinistische) traditie op dit terrein die ten tijde van de publicatie van Heymans' boek nog volop actueel was. Heymans heeft de intentie op belangrijke punten te breken met deze traditie en hij verkeert in de veronderstelling een nieuwe kijk op de psychologie van de vrouw te bieden. In de praktijk stemmen veel van de eigenschappen die hij aan de vrouw toeschrijft echter overeen met die van zijn talrijke voorgangers.¹⁴ Toch is het interessant om te kijken naar de andere accenten die niettemin door Heymans worden gelegd. Evenals Sellheim toont hij meer waardering voor de vrouw en haar vermogens dan zijn voorgangers. Met de oude stenen trekt hij een gedeeltelijk nieuw gebouw op. Deze vernieuwende aspecten zullen hoofdzakelijk in 7.2.3 aan de orde komen. Eerst wil ik ingaan op Heymans' intenties, de wijze waarop hij zijn positie afbakt, en de vrouwelijke kenmerken die hij noemt.

Het is Heymans' voornemen, zo blijkt in de inleiding, zoveel mogelijk empirisch te werk te gaan. In verband daarmee wijst hij op het gebruik van zijn enquête-methode. Een ander punt is dat hij beklemtoont dat de door hem gevonden kenmerken doorgaans een relatief karakter hebben. Op het punt van bijvoorbeeld het logisch denken zijn de verschillen tussen man en vrouw gradueel. Bovendien, zo zegt hij, zijn de onderzoeksresultaten gebaseerd op gemiddelden. Afzonderlijke mannen en vrouwen kunnen en zullen steeds op bepaalde punten afwijken van dit algemene beeld. Zijn voorgangers verwijt Heymans dat ze vaak vooroordelen voor objectieve resultaten hebben uitgegeven. Zo meent hij dat er geen enkele reden is de vrouw van conservatisme te beschuldigen, net zo min als om een verband te leggen tussen intuïtie en dierlijk instinct, zoals Lombroso deed. Heymans legt er de nadruk op dat een omvattend waardeoordeel onmogelijk is. De talrijke psychische geslachtsverschillen geven geen aankno-

pingspunt om te besluiten dat de ene sekse superieur is aan de andere. Aan het slot van zijn uiteenzetting merkt Heymans op dat de sekse-eigenschappen weliswaar evolutionair bepaald, maar niet onveranderbaar zijn.

Intussen bepalen vooroordelen en de bekende stereotypie ook de studie van Heymans. Regelmatig duiken zinswendingen op als 'wordt algemeen toegegeven', 'inderdaad kan men vaak waarnemen', enzovoort. Heymans beroept zich voortdurend op bestaande instemming. Twijfelachtig is vooral de status van de hoeksteen van zijn theorie, de emotionaliteit. Deze veronderstelde eigenschap volgt niet uit een verzameling gegevens, maar wordt al in het begin van de studie geïntroduceerd om te fungeren als zoeklicht voor en verklarend beginsel van het bijpassende 'feitenmateriaal'. Van de eigenschappen die hij de vrouw toedicht hebben de toenmalige lezers niet opgekeken. Een kort overzicht ervan toont dat veel van het negentiende-eeuwse gedachtegoed nog volop actueel is in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Emotionaliteit betekent dat de staat van 'gevoelsaandoening' voor de vrouw veel natuurlijker is dan voor de man, die meer waarde hecht aan 'intellectuele aandoeningen'. Het bij de vrouw sterker ontwikkelde godsdienstig gevoel zou hieruit te verklaren zijn. De emotionaliteit kleurt het vrouwelijke waarnemen en voorstellen. Haar aandacht wordt vooral getrokken door zaken die gepaard gaan met gemoedsaandoeningen. Deze natuurlijke voorkeur kan leiden tot pathologische selectiviteit, waarbij er in extreme gevallen gesproken kan worden van 'hysterie', een term die Heymans dus eveneens gebruikt. Wel is in het algemeen de vrouw sterker dan de man betrokken bij zaken die haar interesseren. Ook de fantasie vaart wel bij de 'emotionele' waarneming. Merendeels zijn de verstandelijke functies bij beide geslachten gelijkwaardig. Wel ziet Heymans een verschil in 'richting der belangstelling': emotionele naturen interesseren zich voor andere zaken dan niet-emotionele. Ze hebben een afkeer van de 'koude bloedeeloosheid der abstractie'¹⁵ en in het algemeen van zaken die verstoken zijn van elke gevoelswaarde. Het vrouwenverstand kenmerkt zich door een sterk ontwikkelde 'intuïtie' of 'divinatie'. Heymans verstaat hieronder 'dat bij de vrouwen veel vaker dan bij de mannen *zonder bewuste gronden nieuwe, dikwijls juiste, niet zelden waardevolle inzichten ontstaan*'.¹⁶ Al met al is de vrouw voor wetenschappelijke studie in beginsel dus niet minder capabel dan de man. Toch moet de gemiddelde vrouw zich enigermate forceren om in de studie succes te kunnen hebben. Gezien haar psychologische structuur richt zij zich liever en makkelijker op zaken die het dagelijks leven betreffen. Het is daarom niet toevallig dat zowel in verleden als heden het aantal grote vrouwelijke wetenschapsters zeer beperkt is gebleven.

Hoewel hij er zeker niet de nadruk op legt in zijn studie, blijkt Heymans tussen de bedrijven door vele van de bekende 'schaduwzijden' van de vrouwelijke psychologie te onderschrijven. Zo is een nadeel van de intuïtie dat deze 'methode' minder goed bruikbaar is in onbekende situaties. Wanneer men niet kan teruggrijpen op oude ervaringen voldoet de mannelijke discursieve benadering beter. Tegenover de bijzondere opmerkingsgave van de vrouw staat haar selectieve en bevooroordeelde waarneming. In het algemeen heeft de emotionele natuur te

kampen met 'bewustzijnsvernaauwing'. Het morele oordeel van de vrouw is door haar heftige bewogenheid vaak onbetrouwbaar. De gebrekkige oordeelsvorming bepaalt ook de verhouding tot de traditie. Vrouwen verlaten niet licht het conventionele pad en indien dat wel gebeurt voert hun impulsiviteit en overgave hen vaak zo ver dat ze gemakkelijk verdwalen. Hoewel de vrouw door haar emotionaliteit eerder gepredisposeerd lijkt voor het kunstenaarschap dan de man, brengt ze het door haar gebrek aan objectiveringsvermogen op dit terrein doorgaans juist minder ver.

Heymans wil geen partij kiezen in de actuele vrouwenkwestie. De pointe van zijn theorie is niet zoals bij Sellheim een evolutionaire arbeidsverdeling. Toch sluit ook zijn beschrijving op veel punten aan bij die van onder meer de negentiende-eeuwse wetenschappers, die hun theorieën doorspekten met expliciete aanbevelingen over de vrouwentaak. Het is hem opgevallen dat de gemiddelde vrouw haar geluk vindt in het concrete: het dagelijks leven en bezigheden die de omgang met andere personen betreffen. Ook Heymans beschouwt 'de liefde' als het vrouwenterrein bij uitstek. Hij noemt de liefde voor vrouwen 'het leven zelf'. En in de liefde is de rolverdeling weer bepaald door de tegenstelling altruïsme en egoïsme:

Het mag nu wel als vaststaande beschouwd worden, dat in liefdesverhoudingen van elken aard bijna steeds de vrouw meer geeft dan ontvangt, en bijna steeds de man meer ontvangt dan geeft. Reeds op zuiver geslachtelijk gebied neemt de man, en geeft de vrouw zich over; en in bijna elk ook maar halverwege gelukkig huwelijk zijn het de behoeften en wenschen van den man, waarom alles draait, terwijl de vrouw elken dag en ieder uur, vaak zonder zich daarvan bewust te zijn, hem de hare ten offer brengt.¹⁷

Wat bij Sellheim opviel, treft hier ook: er is voor een belangrijk deel sprake van oude wijn in nieuwe zakken. Daarmee kom ik terug op de eerder gestelde vraag, namelijk in welk opzicht Heymans, en in mindere mate Sellheim, toch als 'vernieuwend' kunnen worden beschouwd in vergelijking met hun negentiende-eeuwse collega's. Een andere vraag is hoe hun benaderingen zich tot elkaar verhouden.

7.2.3 *Van gynaecologie naar psychologie?*

Heymans distantieert zich deels van de vrouwenpsychologie die, zoals in hoofdstuk drie is gebleken, een lange voorgeschiedenis heeft. Inderdaad kan worden vastgesteld dat Heymans deel uitmaakt van een veranderingsproces binnen deze traditie, die tegelijkertijd in hoofdlijnen ook bij hem voortleeft. De wetenschappelijke belangstelling voor de vrouw ressorteerde in de negentiende eeuw grotendeels onder de geneeskunde, die werd gevoed door de (evolutionistische) biologie en overgeleverd gedachtegoed (bijvoorbeeld de temperamentenleer). Vrouwenpsychologie was in deze discipline bovenal een functie van anatomie en fysiologie.

Eerder is gebleken dat de gevestigde zienswijze al voor de eeuwwisseling ter dis-

cussie werd gesteld. Hoewel de fysiologische benadering niet verdwijnt, menen bijvoorbeeld feministen dat met de materialistische conclusies voorzichtigheid betracht moet worden. Dat de geestescapaciteiten van de vrouw als gevolg van de geslachtsfunctie beperkt zouden zijn, roept van meet af aan verzet en hoon op. Vooral in de wetenschappelijke bijdragen in de bundel *De vrouw en de studie* (1898) werd, zoals in hoofdstuk drie is gebleken, het standpunt verdedigd dat de vrouw voor wetenschappelijke studie fysiologisch (in feite: gynaecologisch) ongeschikt zou zijn. In diezelfde bundel spreekt de medicus Hector Treub overigens de sterk reductionistische opvattingen van zijn anti-feministische collega Winkler tegen. Treub acht de vrouw niet bij voorbaat ongeschikt voor de studie. Toch verklaart ook hij de psychische geslachtsverschillen, die nu eenmaal een feit zijn, voluit vanuit het gynaecologisch model: 'Waardoor het verschil anders te verklaren dan door den bij de vrouw vooral machtigen invloed der genitaliën op de psyche?'¹⁸ Anders is dit reeds bij de medicus E.J. Soesman, die in 1905 terugblijkt op de korte geschiedenis van de vrouwenbeweging met hulp van het 'heldere licht' dat de 'biologisch-psychologische evolutie' daarop werpt. Zijn conclusie luidt dat de oude fysiologische verklaringswijze van het wezen van de vrouw eenzijdig is. Ook de 'geschiedenis', de positie van de vrouw in de verschillende historische momenten is namelijk een gewichtige factor. Men moet in het geval van de vrouw trachten 'hare biologische plaats te doorgronden als een ruimere éénheid dan is afgebakend door hare fysieke geaardheid'.¹⁹

In een rede uit 1912 stelt de gynaecoloog G.C. Nijhoff vast dat het monopolie van zijn vak inzake de vrouwelijke geest ('ziel') inmiddels tot het verleden behoort. Niettemin lijkt hij nog enige oordeelsbevoegdheid voor zijn discipline veilig te willen stellen. Onder verwijzing naar Heymans constateert Nijhoff dat 'de vrouwelijke ziel' zich kenmerkt door een grote 'gevoeligheid', waarbij de mannelijke ziel kennelijk het vergelijkingsobject is. Verantwoordelijk voor die gevoeligheid is een combinatie van factoren zoals omgeving, embryonale aanleg en 'geslachtsorganen'. De invloed die van deze laatste uitgaat 'kan groot of klein zijn, zij is in ieder geval bij de vrouw groter dan bij de man, omdat het geslachtsleven bij de vrouw een zooveel groter plaats in het vegetatieve leven inneemt'.²⁰ Feitelijk echter erkent Nijhoff dat de gynaecoloog bij de behandeling van zenuwziekten een stapje terug moet doen en plaats moet maken voor de 'psycholoog'. Niet elke vorm van zenuwziekte staat in verband met gynaecologische afwijkingen. In plaats van een 'plaatselijke behandeling' verdienen veel patiënten een 'psychische' behandeling.²¹

Deze bronnen illustreren een tendens. Fysiologische benaderingen blijven lange tijd geldig, maar tegelijkertijd wordt het domein van de psychologie in haar moderne, minder eenzijdig psychiatrische vorm, groter. In dit zich verder ontwikkelende 'geestelijke' vakgebied komt spoedig de feitelijke autoriteit inzake zielskwesaties te liggen. Een belangrijke representant hiervan en mede verantwoordelijk hiervoor is Heymans. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat hij alom als een vernieuwer op het terrein van de vrouwenpsychologie werd beschouwd. De reacties op het boek van Heymans laten zien dat zijn werk begrepen kan worden tegen de achtergrond van de bovengenoemde ontwikkeling.

Eén van de recensenten van Heymans' boek is C.J. Wijnaendts Francken, een figuur die in de jaren negentig in het geweer kwam tegen de vrouwenbeweging. Zoals uit zijn publicaties blijkt hebben de onderwerpen vrouw en geslachtsverschillen steeds zijn belangstelling gehouden. Wijnaendts Francken bespreekt Heymans' boek welwillend en lijkt zich grotendeels te kunnen vinden in diens typering van de vrouwelijke psychologie, al vertoont hij de neiging in zijn samenvatting de verschillen met de mannelijke extra aan te zetten. Op één punt meent hij Heymans nadrukkelijk te moeten corrigeren. Alle vrouwelijke kenmerken op rekening te schrijven van de emotionaliteit is in zijn ogen eenzijdig. Naast deze psychische categorie moet zeker een andere worden genoemd.

Inzonderheid heb ik hier op 't oog de biologische, in het organisch leven der sexe zelve zetelende factoren, samenhangende met het proces van de voortplanting der species. Wel is waar zijn de sexueel-psychische verschillen niet het onmiddellijk gevolg der anatomisch-morphologische, maar zij staan toch daarmede wel degelijk in een middellijk correlatief verband. Aan den bijzonderen aard van het organisme van elk der geslachten moeten noodwendig zekere psychische eigenaardigheden beantwoorden; en niet slechts het gevoelsleven, maar ook de richting van het denken en van het willen zal daardoor haar bijzondere kleur aannemen. De inhoud toch van ons bewustzijn staat in verband met den onbewusten invloed van alle deelen des lichaams naar hun stofwisseling, verrichtigen, enz.²²

De nadruk op deze factor is het bekende credo van de fysiologisch-gynaecologische verklaring van de vrouwelijke geest. Wijnaendts Francken voert de kern van de seksekenmerken terug op het onderscheiden aandeel van de seksen bij de 'procreatie'. Bij de vrouw kunnen we dan om het allesbeheersende feit van het 'moederschap' moeilijk heen.

Dit illustreert dat in Heymans een representant van een psychologische in plaats van een fysiologische benadering gezien kan worden. Daarin ligt het vernieuwende karakter van zijn boek. Hoewel het veel stereotiepe en overgeleverde vrouwelijke eigenschappen opvoert speelt de factor 'geslachtsfunctie' noch een equivalent daarvan er een rol in. Fysiologisch reductionisme komt in het woordenboek van Heymans eigenlijk niet voor. Hij spreekt uitsluitend over karakteren verstandskennmerken en brengt die tezamen onder in een psychologische theorie waarvan 'emotionaliteit' het kernbegrip is. Desondanks herkent Wijnaendts Francken veel van de door Heymans genoemde vrouwelijke eigenschappen. Die instemming bewijst dat de nieuwe vlag grotendeels een oude lading dekt.

Ten overvloede wijs ik in dit verband op een bespreking door P.H. Ritter, die op het idee komt Heymans' bepalingen te vergelijken met die van A. Pierson. Pierson had in 1875 een verhandeling over hetzelfde onderwerp geschreven. Ritter vergelijkt onder meer wat beiden opmerken over de veronderstelde geringe waarheidsliefde van de vrouw. Pierson onderschreef deze opinie; Heymans ontkent haar niet, maar relativeert de kwestie door middel van zijn kernbegrip, de

emotionaliteit. Ritter merkt dan op: 'Hier staat dus tot rechtvaardiging van de vrouw in Heymans' boek wat ook door Pierson is genoemd, maar door Pierson meer dan door Heymans als uitgangspunt van zijn geheele beschouwing is genomen.'²³ Heymans' psychologische wending, waarbij de aandacht voor materiële determinanten vrijwel wegvalt, zou in verband gebracht kunnen worden met de spirituele wending die zich na de eeuwwisseling aftekent in de natuurbeschouwing (zie hoofdstuk vijf).

Nu kan van de verhandeling van Sellheim allerminst worden beweerd dat daarin het fysiologisch uitgangspunt is losgelaten. Zoals al opgemerkt blijkt zijn theorie niettemin aantrekkelijk voor een aantal prominente feministen en dit bevestigt dat zich in de jaren tien geen eenvoudige wisseling van de wacht in psychologische paradigma's heeft voorgedaan. Het emancipatoire potentieel van Sellheims theorie kan achteraf wel worden verklaard. Ook Sellheim verschilt van de negentiende-eeuwse traditie doordat hij zoals opgemerkt in 7.2.1 bekende gedachten in positieve zin ommunt. Hij geeft als het ware een vitalistische draai aan de geslachtsfunctie (het gynaecologische model). Daarmee kan ook hij in verband gebracht worden met de ontwikkelingen in het natuurdenken die in hoofdstuk vijf werden geschetst. Gezondheid en levenskracht worden nastrevenswaardig geacht, ook voor de vrouw. Het vitaliseringsprogramma staat daarbij steeds in de context van de natuur: het gaat om de uitbouw van de natuurlijke vermogens en de vermeende vitaliteit van de natuur zelf is steeds een lichtend voorbeeld. De natuur is daarmee tevens de instantie die de grenzen van het gezondheidsstreven aangeeft. Sellheim wil het feminisme corrigeren met een beroep op de natuurlijke gegevens: 'het geheele organisme der rijpe vrouw wordt beheerscht door haar natuurlijke bestemming', voegt hij te radicale hervormers toe. Het veronachtzamen van de natuur kan kwalijke gevolgen hebben: 'Hoe lankmoedig over het algemeen de natuur ook zij, toch wreekt zij zich vroeg of laat.'²⁴ Niettemin spiegelt Sellheim de vrouw een volwaardige levenstaak voor waarin ze zich ten volle kan ontplooiën. Ook maakt hij zich niet schuldig aan de negentiende-eeuwse geringschatting voor de intellectuele capaciteiten van de vrouw.

Zoals nog zal blijken zijn Heymans en Sellheim bij alle verschillen beiden representatief voor de theorievorming over de vrouw in de periode na 1910. Ze hebben gemeen dat ze zich van hun voorgangers onderscheiden door een nieuwe, positieve waardering voor de vrouw en ze vertegenwoordigen de twee kanten van het gezondheidsideaal: een gezonde geest en een gezond lichaam. De vrouw heeft unieke eigenschappen, een eigen arbeidsveld en is daarmee het volwaardige complement van de mannelijke bevolkingshelft. Alleen in harmonieuze samenwerking floreert beschaving. Volgens de medicus Martha Ulrich, in haar bijdrage aan het *Handboek*, laat Sellheim met zijn fysiologische bepalingen de 'verschillend gerichte' maar 'gelijkwaardige ontwikkelingsvorm' goed uitkomen.²⁵ Differentiatie en harmonie sluiten elkaar niet uit, maar veronderstellen elkaar.

7.3 Het grote gezin

In voorgaande hoofdstukken is gebleken dat vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw maatschappijcritici en feministen de sociaal-economische positie van de vrouw, die allerlei consequenties zou hebben voor haar psychische en lichamelijke toestand, ter discussie stelden. Na 1910 is deze discussie wel van toon en inhoud veranderd, maar niet uitgewoed. Ook dan bestaat er nog een grote behoefte zich te bezinnen op de maatschappelijke positie en taak van de vrouw. In deze paragraaf ga ik in op de kenmerkende standpunten in dit debat. De gedachtevorming over de taak van de vrouw is gebaseerd op opvattingen over haar aard en ook deze opvattingen zullen aan de orde komen. Deze liggen veelal in het verlengde van de zojuist besproken wetenschappelijke bevindingen.

In 7.3.1 zal een deel van de voorgeschiedenis van de arbeidsdiscussie aan de orde komen. Het gaat om de vragen die in de jaren negentig en rond de eeuwwisseling door de feministische roep om economische zelfstandigheid werden opgeroepen. In 7.3.2 behandel ik de opvattingen over de taak van de vrouw in de samenleving van na plusminus 1910, opvattingen die voor een belangrijk deel een product zijn van de oudere discussies. Ten slotte ga ik in 7.3.3 in op de gedachtevorming over de relatie tussen vrouw en cultuur. Het zal blijken dat men met meer hervormingsgezinde passie spreekt over deze enigszins abstracte en symbolische materie dan over concrete arbeidskwesties.

7.3.1 *Arbeid en liefde*

In de jaren negentig eiste de vrouwenbeweging ondubbelzinnig dat vrouwen in staat gesteld zouden worden een eigen bestaan op te bouwen. Hoeveel ongetrouwde vrouwen waren niet afhankelijk van steun en bijstand en hoeveel getrouwde vrouwen zouden niet graag meer om handen hebben? Talloze belemmeringen moesten ter verwezenlijking van het zelfstandigheidsideaal uit de weg worden geruimd: onderwijsinstellingen van hoog tot laag moesten hun poorten voor de vrouw openen en er moest toegang verschaft worden tot nieuwe beroepsgroepen. Men riep de publieke opinie op waar nodig de samenleving aan te passen aan de eisen van de tijd: de tijd staat niet stil en wil verandering vooruitgang zijn, dan dient men zijn verantwoordelijkheid onder ogen te zien. Dat de ene helft van de mensheid in maatschappelijk en sociaal opzicht bij de andere werd achtergesteld, was de vrouwenbeweging, maar ook menig cultuurcriticus een doorn in het oog.

Rond de eeuwwisseling maken activisten en publicisten van divers pluimage vaak dezelfde analyse van de oorzaak van de opeens zo actuele vraag naar bezigheid of arbeid. Ze schrijven die vraag toe aan al enige tijd sluimerende economische processen die nu een beslissend punt zouden hebben bereikt. Het belangrijkste gevolg van veranderende sociale en economische verhoudingen is, zo stelde men, dat de vrouw steeds meer productieve arbeid uit handen is genomen. De aanzet van die verandering ligt in het ontstaan van een scheiding tussen werk binnen- en buitenshuis. Bracht het werk binnenshuis, het huishouden,

voor de vrouw tot voor kort nog vele, ook productieve taken met zich mee, door prijsdaling van producten en mechanisering van productiemethoden is de huidige huisvrouw van het grootste deel van haar vertrouwde taak ontslagen. Wat haar is overgebleven is het beheer van wat de man inbrengt. Het evenwicht tussen mannelijke en vrouwelijke bijdrage aan het productieproces is ernstig verstoord geraakt. Van medeproducente is de vrouw gedegrademd tot uitsluitend consumente. Overigens zou dit probleem vooral de vrouw uit de middenklasse treffen. Op het platteland werkt de vrouw nog zij aan zij met de man.

Daarnaast signaleert men een toename van het aantal ongehuwde vrouwen. Vanzelfsprekend is de vraag naar een levensinvulling voor deze categorie het meest nijpend, want naast het gezinsleven – dat dus op zichzelf ook nauwelijks nog voldoet – zijn er maar weinig alternatieven voor een vrouw. Er is dus in het algemeen een toenemende vraag naar zinvolle bezigheid. F.M. Wibaut ziet overigens een samenhang tussen de daling van het huwelijksgetal en de afname van de vrouwelijke productiviteit. De taak van de vrouw in het gezin is volgens Wibaut 'minder belangrijk geworden', want 'de man brengt alle inkomsten aan, en de vrouw kan enkel de uitgaven beheeren'.²⁶ Bijgevolg moet steeds het inkomen van de man het hele gezin dragen. Daar dit inkomen vaak ontoereikend is zien velen van een huwelijk af. Het getal van de ongehuwden neemt dus toe. Een extra ongewenst effect daarvan zou een navenante toename van de prostitutie zijn.

Deze analyse vertoont sterke overeenkomsten met de historisch-materialistische getinte verklaring die, zoals in hoofdstuk drie is opgemerkt, door de spraakmakende critici Bebel en Carpenter wordt gehanteerd. Deze figuren publiceerden respectievelijk in de jaren zeventig en rond de eeuwwisseling. Beiden zien de vrouw uit de burgerstand deels als het product van economische omstandigheden. Haar slechte positie en weinig benijdenswaardige eigenschappen zijn goeddeels te danken aan sociale en economische uitbuiting. Behalve voor de ondergeschikte positie van de vrouw houdt Carpenter het kapitalistisch stelsel verantwoordelijk voor een algehele malaise. De burgerlijke moraal is volgens hem toe aan drastische herziening. Ook voor sommige geledingen van het feminisme is dit verklaringstype aantrekkelijk. Martina Kramers zegt dat het 'histories materialisme' gelijk heeft: 'de economise noodzakelijkheid beheerst de wereld, want ieder organisme vertoont de kenmerken van zijn levens- en voedingswijze'.²⁷ Veroordeeld als ze zijn tot passiviteit gaan veel vrouwen geestelijk en sociaal achteruit. De economische afhankelijkheid van de vrouwelijke sekse houdt volgens Kramers de voortgang van het ras als geheel ernstig op.

Het vraagstuk van de levensinvulling voor de vrouw bestaat dus uit twee delen. Ten eerste is er het arbeidsvraagstuk: het blijkt dat voor veel vrouwen de gebruikelijke taak niet meer voldoet. Er is geen werk, geen bezigheid, los van de vraag waaruit deze zouden moeten bestaan. Ten tweede is er een moreel probleem. Als gevolg van lediggang en stelselmatige onderontwikkeling, of buitensluiting van ontwikkeling en maatschappelijke activiteiten, dreigt de huidige vrouw geestelijk en moreel achteruit te gaan, zo niet te ontaarden, te degenereren. Tegen die achtergrond kan de steeds algemener onderschreven wens worden begrepen de

vrouw in enige mate uit haar benarde positie te emanciperen, en daarmee tevens haar vrouwzijn tot ontwikkeling te brengen – een wens die vooral in hoofdstuk vier ter sprake is gekomen. Maar het moet niet blijven bij vorming en onderwijs voor de vrouw. Arbeid is een logisch vervolg.

Hoewel een groeiend aantal verontrusten ervan overtuigd raakt dat de nieuwe tijd andere eisen stelt en dat emancipatie (of ontwikkeling) van de vrouw in enige mate wenselijk is, blijkt uit de discussies over vrouwenarbeid dat de begrippen vrouw en loonarbeid in de praktijk moeilijk te verenigen zijn. Allerhande clausules of restricties worden aangebracht. Loonarbeid is geen vanzelfsprekende oplossing voor het vraagstuk van de levensinvulling. Er verschijnen pamfletten en toelichtingen. De vraag naar de toestand en taken van de vrouw groeit uit tot een maatschappelijke kwestie. In het navolgende richt ik mij op de kenmerkende motieven in de arbeidsdiscussie. Allereerst blijkt er voortdurend behoefte te bestaan om te bepalen welke arbeid nu eigenlijk voor de vrouw geschikt is. Daarnaast lijkt arbeid nogal eens in botsing te komen met de opvatting dat de vrouw allereerst een 'liefdestaak' heeft die strikt gebonden is aan het gezin. Deze gedachte is voor bijna alle deelnemers aan het debat min of meer een axioma. Beide motieven staan nauw met elkaar in verband.

Het boek *Vrouwenwerk in Nederland* (1902) van Anna Polak geeft een staalkaart van werk dat zoal door vrouwen werd gedaan en daarmee tevens van werk dat voor vrouwen geschikt werd geacht. Het overzicht begint met een uiteenzetting over de kunstenaars. Het 'beroep' van kunstenaar heeft volgens Polak altijd voor de vrouw opengestaan. Wel hekelt Polak de huidige mode kunstenaars te willen zijn. Alleen uitzonderlijk talent rechtvaardigt een keus voor het kunstenaarschap, aangezien het scheppen altijd een conflict met de huishoudelijke plichten met zich meebrengt. Dan volgt een uiteenzetting over maatschappelijk werk. Ziekenverpleging, hulp aan armen of aan gevallen vrouwen – het valt allemaal onder de voor vrouwen bij uitstek geschikte filantropische arbeid. Vervolgens komt de studie aan bod. Polak vindt de discussie over capaciteiten zinloos. Vrouwen bij voorbaat bepaalde activiteiten ontzeggen is niet te rechtvaardigen. In nijverheid en handel, een volgend arbeidsveld, zijn eveneens vrouwen actief en dat geldt traditioneel ook voor de landbouw. Polak merkt op dat de verdiensten van het naaistersvak sterk teruglopen. Bij vrouwelijke ambtenaren moet men vooral denken aan onderwijzeressen in lagere vormen van onderwijs (de bewaarschool). Een recentere verschijning is de vrouwelijke ambtenaar bij de posterieën en telegrafie. Van oudsher zijn vrouwen verder werkzaam in particuliere betrekkingen: winkeljuffrouw, gezelschapsdame, gouvernante, kinderjuffrouw of dienstbode. Deze laatste groep is groot. De verhouding tussen bode en mevrouw moet volgens Polak steeds goed geregeld zijn. Het overzicht eindigt met een uiteenzetting over de huisvrouw: de moeder en opvoedster.

Polak neemt aan dat vrouwen over specifieke arbeidskwaliteiten beschikken. Zo motiveert ze haar pleidooi voor meer vrouwelijke arbeidsinspectrices met de overweging dat vrouwenbelangen het beste door de 'begaafde, beschaafde en warmvoelende vrouw' kunnen worden behartigd.²⁸ Verder ziet ze in de rol van huisvrouw de eerst aangewezen vrouwenbestemming. Loonarbeid kan nut heb-

ben voor zover daardoor de uitoefening van de feitelijke taak niet in gevaar komt of de huishoudelijke vermogens erdoor bevorderd worden:

Ernstige arbeid zal den hartstocht niet uitblussen; prozaïsch werk de bronnen van teerheid niet verdrogen, en zelfstandig optreden het vermogen niet verminderen om zich te geven met hart en ziel. Want de hoogste graad van onafhankelijkheid is het vrijwillig zich wijden.²⁹

Polak maakt geen duidelijk onderscheid tussen arbeid en loonarbeid. Alles waarmee een vrouw zich bezighoudt uit hoofde van haar maatschappelijke positie en uit hoofde van haar vrouwelijkheid, valt onder de inventaris van het 'vrouwenwerk'. Het spreekt vanzelf dat onder normale omstandigheden de vrouw huisvrouw is. Andere activiteiten wijzen op een situatie waarin deze rol niet kan worden vervuld, of zijn te beschouwen als een leerschool voor het opdoen van praktische ervaring.

Zij die zich op het standpunt stellen dat de vrouw in beginsel een aan de man gelijke positie op de arbeidsmarkt dient te krijgen, geloven uiteindelijk zelden dat in de toekomst het onderscheid tussen werk dat gedaan wordt door vrouwen of door mannen geheel zal verdwijnen. Olive Schreiner (wiens *De vrouw en de arbeid* door Aletta Jacobs werd vertaald; zie hoofdstuk vier) meent dat er voor de keuze van werk geen algemene richtlijnen behoren te worden gegeven. Bij in beginsel vrije keuzemogelijkheden zal de toekomst leren welk werk voor de vrouw geschikt is. Natuur moet vrij kunnen groeien en niet beknot worden door kunstmatige ingrepen. Bij een dergelijke onbelemmerde ontwikkeling zullen de fysieke en ook geestelijke verschillen tussen man en vrouw, die er volgens Schreiner wel degelijk zijn, zich waarschijnlijk openbaren in de arbeidskeuze. Weliswaar zijn voor veel werk man en vrouw ongeveer gelijk geschikt. Ten aanzien van dergelijk werk zal de bijdrage door nieuwe vrouwelijke arbeidskrachten niet meer dan een kwantitatieve zijn. Moeilijker wordt het werk te vinden waarin de vrouw ook een kwalitatieve bijdrage levert: werk waarbij haar bijdrage iets specifiek toevoegt. Volgens Schreiner bieden vrouwen alleen iets eigens in 'die gedeelten van maatschappelijk werk, die in verband staan met zekere verhoudingen tusschen menschen onderling'.³⁰ Ze lijkt een dergelijke waardetoevoeging een factor van belang te vinden bij de afweging of een vrouw loonarbeid zal kunnen aanvaarden.

De specifiek vrouwelijke arbeidskwaliteit die Schreiner hier noemt past in het beeld van zedelijkheid dat het feminisme schetste en dat bleek te fungeren als motief en argument in de emancipatiestrijd. Nu blijken deze eigenschappen ook een rol te spelen in de arbeidsdiscussie. De natuurlijke arbeidsbelangstelling van de vrouw gaat uit naar liefdewerk. Tussen mannen- en vrouwenarbeid zal als gevolg daarvan altijd een (gemiddeld) verschil bestaan, zo meent men. Het kan niet de bedoeling zijn volledige gelijkvormigheid na te streven, zoals ook de figuur Hilda, heldin van de feministische tendensroman *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cecile Goekoop, meent:

kunstmatig aangekweekte, door de traditie geijkte eigenaardigheidjes zouden door de emancipatie verjaagd worden, maar nooit dat aangeborene, dat onuitsprekelijke, dat de vrouw tot een ander wezen maakt dan de man. *De stempels van de natuur laten zich niet uitwisschen.*³¹

Dit citaat illustreert nog eens dat emancipatie mede verstaan moet worden als een poging terug te keren tot de natuur en af te rekenen met in de loop der tijd ingeslopen verkeerde conventies en gevoelens. Men wijst erop dat de scheefgroei van de traditie bovenal voor de vrouw zeer nadelig is gebleken.

Velen – en niet alleen feministen – raken ervan overtuigd dat de veranderende economische en sociale omstandigheden om een antwoord vragen. Het probleem van de lediggang van vrouwen wordt alom gesignaleerd. Terwijl een groeiend aantal scribenten heil verwacht van onderwijs en ook loonarbeid niet categorisch afwijst, dwingt met name dit laatste steeds tot een positiebepaling tegen de achtergrond van de traditionele vrouwenrol, die bepaald wordt door de liefdesbestemming. Het resultaat is een zekere tweeslachtigheid. Dat blijkt onder meer uit de talrijke reacties die de brochure *De liefde in de vrouwenquestie* (1898) van Anna de Savornin Lohman oproept.

De Savornin Lohman zelf neemt een duidelijk standpunt in. Zij wijst arbeid niet onder alle omstandigheden af, tenslotte ontmoet niet elke vrouw de liefde op haar levenspad, maar normaal gesproken is arbeid in strijd met het vrouwelijk karakter. Doorgaans vergt loonarbeid bezigheden die ver buiten de intieme belangstellingssfeer van de vrouw liggen. Een vrouw zal verkwijnen wanneer ze zich niet in die eigen sfeer kan uitleven. Daarom geeft *Hilda van Suylenburg*, de aanleiding tot De Savornin Lohmans brochure, een volstrekt onwaarachtig en onwaarschijnlijk beeld van het vrouwenleven. Hoe kan een vrouw opbloeien in een maatschappelijke carrière die in niets van die van een man verschilt? 'De vrouw ontwikkelt eerst dan haar hoogste en edelste kracht wanneer zij het onschatbaar voorrecht mag ondervinden van liefhebben-kunnen: den man. *Hij bezit van zichzelf. Zij ontvangt van buiten-af, dóór hem.*'³² Het niet uit eigen kracht willen leven, het zichzelf willen opofferen en het vereren zijn kenmerken van de vrouwelijke liefde én van het vrouwelijk karakter, aldus De Savornin Lohman. Voor deze opvatting zoekt ze onder meer steun bij Laura Marholm en haar geruchtmakende *Das Buch der Frauen*. Dat over de mate van opofferingsgezindheid in de opinie van De Savornin Lohman niet gering gedacht moet worden, had zij reeds bewezen met een eveneens veelbesproken roman *Het ééne noodige*.³³

De reacties die zowel de roman als de brochure losmaakten laten zien dat velen zich ergeren aan het extremisme van De Savornin Lohmans opvattingen. Tegelijkertijd is zichtbaar dat aan de kern ervan niet getwijfeld wordt. Men stemt in met de gedachte dat de liefde in het vrouwenleven de eerste viool speelt en dat er in beginsel een tegenstelling tussen 'liefde' en 'arbeid' bestaat – ook al wil men dat niet toegeven. Zo neemt A.E.J. clant van der Mijl-Piepers, die zich bedient van het pseudoniem Holda, het De Savornin Lohman kwalijk dat ze de waarde van arbeid miskent, waar arbeid toch bewezen heeft wel degelijk een afdoend

‘geneesmiddel’ voor ongehuwde vrouwen te kunnen zijn.³⁴

Cornelie Huygens meent dat De Savornin Lohman zich blindstaart op een historisch bepaald liefdesideaal. Het tijdperk van de onderdanig liefhebbende vrouwen heeft volgens haar de langste tijd gehad. De nieuwe economische verhoudingen brengen een ander vrouwtype met zich mee. Hoe dat type er echter ook uit ziet of uit zal zien, de liefde zal in haar leven nog steeds een centrale plaats innemen: ‘Ook zullen er vrouwen zijn – en *waarlijk niet de minste* – die ondanks een leven van roem, blijven haken naar die ééne volmaking van haar wezen, vrouwen in wier heiligste ziele-verborgenheden altijd weder opstijgt als een mystieke bloem het verterend verlangen naar liefde-geven.’³⁵ Deze gedachte staat op één lijn met de tendens van de vrouwenportretten in *Das Buch der Frauen*, het werk dat De Savornin Lohman met instemming aanhaalt.

Men bestrijdt De Savornin Lohman niet het primaat van de liefde in het vrouwenleven, maar verzet zich tegen het beeld van onderworpenheid. Het vrouwenleven heeft meer te bieden, een vrouw kan zich breder ontplooien. En juist omdat het hieraan in de praktijk nog wel eens schort is ontwikkeling meer dan welkom. Liever dan over zelfstandigheid door arbeid, laat staan loonarbeid, spreekt men over ontwikkeling door onderwijs en taakverschaffing. M.E. Pijnappel meent dat De Savornin Lohman vrouwenliefde en daarmee de vrouwen-taak te eng, te eenzijdig opvat. Vrouwenliefde is niet alleen op de man gericht; integendeel, de mooiste uiting ervan is de moederliefde. Meer dan blinde vereering voor een man toont moederliefde het ‘echt vrouwelijke in de vrouw’.³⁶ De schrijver onder het pseudoniem M.N. meent dat ongelijkheid geen basis van een verhouding kan zijn. Wél is er verschil op het punt van geaardheid. De vrouw verdient respect voor haar grotere zedelijkheid. Door haar reine gevoelens is zij het die in het algemeen het huwelijksleven in goede banen leidt. M.N. beroept zich hierbij op de geschriften van Edward Carpenter.

De schrijfster achter ‘Mater Familias’ is van mening dat onderwijs dringend gewenst is. Niet langer zouden ouders automatisch de jongens in het gezin moeten laten doorleren. Maar al te vaak wordt alle energie en al het geld besteed aan de opleiding van de minder getalenteerde van de kinderen, alleen op grond van de gewoonte de jongens, en niet de meisjes te laten studeren. Wel dient het meisjesonderwijs waarvan Mater Familias zich een voorstandster betoont steeds een speciaal doel. Mocht een huwelijk uitblijven dan kunnen goed opgeleide meisjes beter in hun levensonderhoud voorzien. En de voornaamste categorie, die van de toekomstige echtgenotes, zal profiteren van de opgedane praktische vaardigheden en de theoretische kennis.

Waar men het in feministische kringen oprecht meent met de eis van volwaardige loonarbeid en economische zelfstandigheid als keuzemogelijkheid voor vrouwen, maakt de gedachte aan een vrouw die evenals de man volop verwikkeld is in de bestaansstrijd in de harde economische wereld maar weinigen enthousiast. Arbeid voor noodgevallen en daarnaast bezigheid en ontwikkeling voor een grote groep – dat zijn zaken waarvoor men warm begint te lopen. Voorop staat daarbij dat arbeid (ontwikkeling) een geneesmiddel is voor diverse kwalen. En die kwalen hangen weer samen met de liefde, met de staat waarin de lief-

hebbende vrouw momenteel verkeert. De liefde en het moederschap zijn de feitelijke vrouwenbestemming. Juist op dat terrein doen zich problemen voor. Veel vrouwen blijven ongehuwd en gehuwde vrouwen zien zich geconfronteerd met een vegeerend bestaan in een huis dat het grootste deel van de dag stil en verlaten is – op het dienstdoende personeel na. De gezondheid van deze groep is in gevaar.

De eisen van de vrouwenbeweging (zoals ook al in hoofdstuk vier is opgemerkt) liggen volgens Schreiner dan ook niet op het materiële vlak:

de Vrouwen Arbeiders-Beweging is een ethische, zij uit zich in eene poging van een deel van het ras om zich zelf te behoeden voor werkeloosheid en ont-aarding [...]. De Mannen Arbeids-Beweging is direkt en in de eerste plaats een materiele, en, ten minste oppervlakkig, meer of minder ten eigen bate.³⁷

Dit in wezen secundaire arbeidsbelang beheerst ook het overzicht van Polak, die in haar inleiding verwijst naar de rede van Catherina van Tussenbroek op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, gehouden in Den Haag in 1898. Die sneed daarin het 'tekort aan levensenergie bij onze jonge vrouwen en meisjes' aan. Eerder dan dit tekort als een karakteristiek tekort te beschouwen, zou men moeten inzien dat velen van deze beklagenswaardige groep snakken naar een levensinvulling.

7.3.2 *Vrouw en maatschappij*

Was in de negentiende eeuw de positie van de vrouw vooral een feministische zorg, in de nieuwe eeuw wordt deze zorg meer en meer een publiek agendapunt. Dat wil niet zeggen dat er algehele eensgezindheid of eenstemmigheid zou zijn. Niet iedereen maakt zich ongerust over dezelfde zaken. Maar de situatie waarin de vrouw een vraagstuk is voor aan de ene kant medici of psychiaters en aan de andere kant voor enkele activisten, behoort tot het verleden. 'De vrouw' staat op het repertoire van een groeiend leger ongerusten over haar positie en van hen die zich interesseren voor het wel en wee van het maatschappelijk leven in het algemeen. Het lijkt of niemand zich kan onttrekken aan de verantwoordelijkheid zich over de vrouwenkwestie een mening te vormen.

De achtergrond van dit erkende vraagstuk is als gezegd niet voor iedereen gelijk. De één acht de huidige positie van de vrouw eenvoudigweg in strijd met het gelijkheidsbeginsel en is van mening dat de vrouw een eerlijke en volwaardige behandeling toekomt. Anderen wijzen allereerst op de gevaren van de huidige situatie. Een terugkerend thema is hier de vrees voor lediggang, die gezien wordt als des duivels oorkussen of als een oorzaak van zenuwziekte. Behalve in lediggang verliezen veel vrouwen zich in het egoïsme van eigen huis en haard. Ze hebben uitsluitend oog voor het wel en wee van het eigen gezin. Hun zouden de ogen voor het gemeenschapsleven moeten worden geopend. Kenmerkend in deze visie is de zorg om de vrouw: is zij wel opgewassen tegen de eisen van deze enerverende tijd? De vrouwelijke karakterzwakte verdient ondersteuning. Met gerichte bijstand kunnen de in beginsel aanwezige schone eigenschappen volop

tot bloei komen. Ten slotte is er een derde groep waarvoor de actualiteit van het vrouwenvraagstuk er een is tegen wil en dank. Men heeft er allerminst belang bij de vertrouwde waarden ter discussie te stellen, maar is gedwongen tot standpuntbepaling. Er wordt nu eenmaal over de rol van de vrouw gesproken en langzamerhand wordt bovendien duidelijk dat de moderne tijd wel degelijk veranderingen teweeg brengt. Men tekent verzet aan tegen de revolutionaire tijdgeest, erkent slechts ten dele het bestaan van veranderingsprocessen en schrijft de commotie grotendeels toe aan de zelfzuchtige en ongeoorloofde vrijheidsdrang van enkelingen. Toch lijken op het moment dat de vertrouwde waarden verdedigd worden deze al niet meer in hun oude vorm te bestaan.

Vanuit een ongelijke achtergrond worden verschillende oplossingen aangedragen. Een deel van het feminisme zet de strijd voort die als inzet volledige gelijke berechtiging en gelijke behandeling heeft. Economische onafhankelijkheid en zelfstandigheid moeten voor elke vrouw die daaraan behoefte heeft, ook moeders, mogelijk zijn. Wetgeving en maatschappelijke instellingen, zoals onderwijs en werkgevers, dienen vrouwen als de gelijke van de man te behandelen. Volledige toegang tot loonarbeid als keuzemogelijkheid en kiesrecht als fundamenteel recht zijn belangrijke programmapunten. Volgens Elisabeth van der Hoeven, in een bijdrage aan het *Handboek*, zou het hoofddoel van elke vorm van feminisme moeten zijn het vergroten van de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Evenals Martina Kramers, genoemd in het vorige onderdeel, wijst ze op de bekende economische ontwikkelingen die ertoe hebben geleid dat de vrouw van medeproducente uitsluitend consumente werd. Daarbij noemt Van der Hoeven ook de invloed van bewuste beeldvorming: men creëerde een volledig passief vrouwideaal, waarin zwakheid tot schoonheid werd verheven. De gematigder Clara Wichmann ziet in een bijdrage aan het *Handboek* de kern van het huidige vraagstuk in 'de verdieping van de kloof tusschen moederschap en arbeid'.³⁸

Binnen de richting die in het emancipatiestreven de nadruk legt op juridische en economische gelijkheid bestaat weinig behoefte zich uitgebreid uit te laten over de kwestie aan welke eisen het vrouwenwerk zou moeten voldoen. Welk werk als typisch vrouwenwerk gezien kan of dient te worden, wordt als een secundair vraagstuk beschouwd. Van der Hoeven kritiseert het 'ethisch feminisme' dat weer nieuwe 'begrenzungen' geeft aan de taak van de vrouw in de maatschappij, welke men ontleent aan 'zijn opvatting omtrent de natuur der vrouw'.³⁹ Volgens Wichmann, die dichter bij het ethisch feminisme staat,⁴⁰ leert de geschiedenis dat er geen universele mannen- en vrouwenarbeid bestaat.

Toch ontbreken ook in dit streven naar (vooral of mede) economische gelijkheid zelden seksespecifieke noties, zoals eerder bleek bij Schreiner. Wichmann gelooft weliswaar niet in een vaststaande invulling van vrouwen- en mannentaken, wel meent zij dat op ieder moment een verdeling tussen beider taken tot stand zal komen. En vervolgens gaat zij nog een stap verder door deze verdeling te karakteriseren: de mannenarbeid zal doorgaans meer een beroep doen op het cerebrale, de vrouwenarbeid op het intuïtieve.

Onmiskenbaar is echter dat binnen het geheel van de emancipatiebeweging het accent niet langer uitsluitend op economische kwesties wordt gelegd. Er ontstaat

een meerderheid die vooral spreekt over vrouwenbelangen in relatie tot het maatschappelijk belang en die een zekere nadruk legt op het biologisch gekleurde gezondheidsaspect. Zoals Elisabeth van der Hoeven in haar artikel enigszins mismoedig constateert is Ellen Key de grote wegbereidster geweest voor deze richting. Geheel in Keys geest spreekt A.W.L. Versluys-Poelman (eveneens in het *Handboek*) over de kracht van vrouwelijkheid. Zij betoogt dat de vraag naar de positie van de vrouw deel uitmaakt van een algeheel maatschappelijk vraagstuk. In het geding is de gelijkwaardigheid en gelijkgerechtigdheid van alle leden van de samenleving. Zij spreekt vervolgens de wens uit dat door de vrijmaking van de vrouw het echt vrouwelijke in de vrouw steeds meer zal baanbreken. In de praktijk zal de vrouw niet willen vasthouden aan de traditionele en beperkte moederrol, maar evenmin ernaar streven in alle denkbare mannelijke beroepen actief te worden. 'Ik zou kunnen voorspellen, omdat ik dit wensch, dat bij geheel vrije ontwikkeling de vrouw zou blijken zich aangetrokken te gevoelen tot wat men de moederlijke beroepen zou kunnen noemen.'⁴¹

De vrouw eist niet louter voor haar genoeg en uit juridische overwegingen gelijke behandeling en arbeid, lijkt het devies van de gematigde of ethische stroming. Een vertegenwoordigster van deze gematigde richting is Welmoed Wijnaendts Francken-Dyserinck die vele publicaties aan de verhouding van vrouw en maatschappij heeft gewijd.⁴² Evenals Versluys-Poelman en in navolging van Key hamert zij op het aambeeld van de bevrijding van vrouwelijke krachten. Behalve aan de zijde van de maatschappij vereist dat een verandering bij veel vrouwen zelf. Verschillende van haar actiepunten dienen dat dubbele doel. Zo bepleit zij de zogenaamde vrouwelijke dienstplicht en het algemeen kiesrecht. Volkomen terecht streeft de moderne vrouw naar publieke rechten die niet verschillen van die van de man. Maar dan zou het niet meer dan terecht zijn wanneer daar eveneens een gelijke publieke plichtsaanvaarding tegenover stond, aldus Wijnaendts Francken-Dyserinck. Zij ziet de vrouwelijke dienstplicht als een equivalent van de mannelijke militaire dienstplicht. De vrouwen stellen zich voor hun huwelijk of carrière één of twee jaar ter beschikking voor algemene taken die aansluiten bij hun specifieke capaciteiten. Wijnaendts Francken-Dyserinck denkt onder meer aan 'zieken- en kraamvrouwenverpleging, kook- en huishoudkunst, kinderbewaarplaatsen en fröbelscholen'. Het is duidelijk dat de maatschappij bij invoering van een dergelijke dienstplicht veel meer profijt van haar vrouwen zou hebben dan in de huidige situatie. Bij alle terecht verlangens moet de vrouw blijven beseffen dat zij steeds, net als iedereen, een 'gemeenschapswezen' is en niet slechts de 'dienares van één man'.⁴³ Ook het verlenen van kiesrecht is een middel om de vrouw in te schakelen in het grote maatschappelijke verband.

Naast de behoefte van de gemeenschap aan nieuwe arbeidskrachten is er grote behoefte onder de vrouwen zelf. Nog steeds lijden veel meisjes en jonge vrouwen een beuzelachtig leven. En veel getrouwde vrouwen worden geheel in beslag genomen door de particuliere belangen van het gezinsleven. Wijnaendts Francken-Dyserinck noemt in dit verband het 'gezinsegoïsme' van veel moeders. Overigens dragen opvoeding en conventionele opvattingen schuld aan deze toestand.

De vrouw heeft baat bij een maatschappelijke mobilisering. Haar karakter dient gevormd en het gevaar van zenuwzwakte bezworen te worden. Het valt op dat de programmapunten van dienstplicht en kiesrecht een oriëntatie buitenshuis verlangen die uitdrukkelijk in dienst staat van een ontwikkeling tot goede huisvrouw en moeder binnenshuis. Van dienstplicht profiteert natuurlijk de samenleving, maar 'nog van oneindig grooter betekenis zou het indirecte nut zijn, omdat er een vaste grondslag van kennis en kunde zou worden gelegd in onze aanstaande huisvrouwen en moeders, die thans nog al te vaak ontbreekt'.⁴⁴ Voor het uitoefenen van hun stemrecht hoeven de vrouwen zich bij wijze van spreken helemaal niet buiten de deur te begeven. Bovendien verenigen vrouwen als geboren 'karaktervormsters' politieke belangstelling gemakkelijk met zorg voor de directe naasten. Er is geen innerlijke tegenspraak tussen vrouw en kiesrecht, tussen zorg voor het gezin en voor de maatschappij. De verbreding van de politieke horizon heeft evenals de dienstplicht een *Bildungseffect*. 'Politieke belangstelling nu, bedoeld in den zin van belangstelling in alle groote vragen van den dag, in alle kwesties die 't nageslacht raken, zal er meer toe bijdragen de teederheid en moederlijkheid in de vrouw zich te doen ontwikkelen, dan de beuzelarijen en nesterijen die nu nog al te vaak haar aandacht in beslag nemen.'⁴⁵

De discussie over de capaciteiten van de vrouw voor een wetenschappelijke studie of loopbaan mag dan zijn verstomd, die over het maatschappelijke nut daarvan niet. Ook hier heerst een bepaald soort pragmatisme: het gaat om de persoonlijke bekwaming *ten behoeve van anderen*, waarmee de gemeenschap als geheel gediend is. Uit het gebrek aan substantiële wetenschappelijke bijdragen van vrouwelijke zijde valt volgens Chr. Kroes-Ligtenberg af te lezen dat de beroepsmatige verdiensten van vrouwen de deelname aan het wetenschappelijk bedrijf, sinds enkele decennia een feit, nauwelijks rechtvaardigen. Onmiskenaar echter is de 'waarde van de studie voor de *persoonlijkheid* van de vrouw, natuurlijk weer alleen voor zoverre deze studie met haar aanleg strookt.'⁴⁶ Terzijde merkt Kroes-Ligtenberg op dat de roman *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* van Annie Salomons een misleidend beeld schetst van de studerende vrouw. De hoofdfiguur vertoont de door Heymans genoemde 'emotionaliteit' in zo'n mate dat zij veel beter niet had kunnen gaan studeren.

Veel sterker dan in het economisch georiënteerde of rationalistische feminisme gaat men er in deze gematigde hervormingsgezinde richting vanuit dat werkzaamheden verricht door vrouwen steeds een 'vrouwelijke' inhoud zullen hebben. De eigenschap die onmiskenaar op de vrouwelijke (beroeps)activiteit haar stempel drukt is 'moederlijkheid'. Het lijdt geen twijfel dat het feitelijke moederschap de beste mogelijkheden biedt aan de vrouw zichzelf te ontplooiën – wanneer dit ambt met het volle besef van verantwoordelijkheid wordt uitgeoefend. Daarnaast, of in plaats daarvan, kan loonarbeid noodzakelijk zijn. Het meest in aanmerking komen beroepen die 'moederlijkheid' vereisen. Te denken valt daarbij aan de sectoren die Wijnaendts Francken-Dyserinck opsomde in verband met de vrouwelijke dienstplicht. Dergelijke beroepsgroepen komen telkens terug in de beschouwingen. Liefde, die zich uit in verzorging en pedagogie, is nog steeds het kernwoord. Volgens Werker-Beaujon openbaart de

vrouwelijke moederlijkheid zich in 'een anders-zijn, milder en soms ook strenger-opvoedend, meer zich gevend in liefde aan al wat haar in eenig opzicht noodig heeft'.⁴⁷ In verhandelingen over pedagogiek figureren steeds de met 'vrouwelijk' geconnoteerde kwaliteiten als nuttige pedagogische talenten. De pedagoog beschikt over het vermogen tot invoelen, over intuïtief begrip, dringt door in de ziel en draagt in het algemeen bij aan de zedelijke vorming. De formulering 'moederlijke activiteiten' verenigt dus twee aspecten, te weten de behoefte aan ontwikkeling van de vrouw én de in sommige gevallen aanwezige noodzaak van loonarbeid.

Het feminisme moge in hoofdlijn aan radicaliteit hebben ingeboet, ook na 1910 roept het gedachtegoed dat naar feminisme zweemt nog volop verbitterde reacties en schrikbeelden op. Dat alle vrouwelijke activiteit ontspruit uit een liefderijke instelling, daarmee kan men in behoudende of reactionaire kring van harte instemmen, maar elke emancipatorische conclusie die daaraan wordt verbonden is uit den boze. Deze stroming, de derde die ik onderscheid, kenmerkt zich door een nostalgisch verlangen naar een goede oude tijd en een verheerlijking van de strikt huiselijke vrouwenrol. De nostalgische idealisering is evenals de roep om ontwikkeling een reactie op de sociale en economische veranderingsprocessen van het moment.

Retorisch lijkt steeds de radicale variant van het feminisme het doelwit van de antifeministen, een variant die intussen zoals bleek niet meer de hoofdstroom vormt. De oproep aan vrouwen zich buitenshuis te begeven en zich langs de weg van studie en arbeid in het publieke leven te ontwikkelen wordt gezien als een gevaar. De ware en waardevolle vrouwelijkheid wordt erdoor op het spel gezet en de maatschappelijke gevolgen van de modernistische verlangens kunnen aanzienlijk zijn. Het is een groot misverstand te menen dat de traditionele vrouwenrol niet meer in overeenstemming is met de eisen van de tijd. De scheefgroei die tegenwoordig in de gezinnen ontstaat is juist een gevolg van de allengs opdringende emancipatietendensen.

Ten onrechte minacht men de gezinstak van de vrouw, aldus J.M. Sterck-Proot, die zich in een brochure richt tegen de wens van algemeen kiesrecht. Juist in onze tijd eist de taak 'binnenshuis' de volledige inzet van de vrouw. Waarom zou zij haar aandacht nu ook moeten richten op een terrein waar van oudsher en niet zonder reden de man al zorg voor draagt? Want 'in onze dagen van hygiënisch en zindelijk zijn, is het rein houden van huisraad en huis, een ernstige vereischte wegens de grooten invloed op de gezondheid van 't geheele gezin'.⁴⁸ De kinderen, het levenswerk van de vrouw, zijn de eersten die direct schade ondervinden van een uithuizige, geoccupeerde moeder. Organisatorisch lijkt het in een gezin met een werkende moeder nog wel te marcheren, aldus Sterck-Proot, maar onherstelbaar is de schade als gevolg van een tekort aan aandacht en toewijding. Ook voor de vrouw zelf is het werk buitenshuis, hoewel in sommige gevallen onvermijdelijk, on-bevredigend. Volgens Sterck-Proot merken arbeidende vrouwen steeds hoezeer zij zich extra moeten inspannen om een aan hun mannelijke collega's gelijkwaardige prestatie te leveren. Voor Ina Boudier-Bakker is het huis niets minder dan de natuurlijke omgeving van de vrouw. Buiten dit milieu

geplaatst zal zij zich weliswaar in leven kunnen houden, maar niet floreren:

In den door de natuur aangewezen kring, waarin zij niet alleen in staat is al haar aangeboren eigenschappen te ontwikkelen tot den hoogsten bloei, maar waar zij volkomen onmisbaar is. Onmisbaar voor het jonge kind, het opgroeiende kind – onmisbaar voor een gansch geslacht.⁴⁹

Het jachtige leven als gevolg van een combinatie van huwelijk en werk brengt het ‘fijnbesnaard organisme’ in gevaar.⁵⁰

Evenals Sterck-Proot keert Boudier-Bakker zich in haar anti-feministische aanklacht, *De moderne vrouw en haar tekort* (1921), tegen de geringschattende toon die ze hoort in het spreken over het traditionele vrouwenbestaan. Overigens doet ze daarbij niet veel moeite die traditionele taak mooier voor te stellen dan die kennelijk is. Zo spreekt zij over de ‘futiliteiten’ van het huisleven, waarbij de vrouw zich als een vis in het water voelt: ‘Het zijn juist die schijnbaar onbeduidende dingen, welke het leven der vrouw maken.’ Boudier-Bakker waarschuwt de eigenzinnige moderne vrouw die van zichzelf vervreemd is. ‘Wij willen niet het *moederleven* opgeven in slechten ruil voor *een mannenleven! Wij willen een moederleven voor alle vrouwen*’.⁵¹

Niet uitzonderlijk is dat Boudier-Bakker ervan uitgaat dat in het vrouwenleven steeds de liefdegevende eigenschappen aan het licht zullen treden. In tegenstelling tot hervormingsgezinden gelooft zij dat die liefdekracht uitsluitend ten volle verwezenlijkt kan worden binnen het gezin, met een sterke zelfopoffering van de zijde van de vrouw. De liefde is een eigenschap die een zeer concrete en beperkte taak voorschrijft, te weten die van de toewijding aan de gezinsleden. ‘Het is en blijft de aard der vrouw zich vastgehouden te willen weten. Is er werkelijk één echte vrouw, die niet den meester in de man... eischt?’⁵² Door de nadruk op zelfopoffering en dienstbaarheid dringt zich een vergelijking met Anna de Savornin Lohman op. Dit soort van liefdeswaarden worden buiten de behoudende kring toenemend als verouderd beschouwd, althans, wanneer *eenzijdig* op deze waarden wordt gewezen.

Eveneens vol verlangen naar een goede oude tijd, ja reactionair, is een bekende in het Nederlands vertaalde verhandeling van de hand van Gina Lombroso, de dochter van de negentiende-eeuwse criminoloog. De schrijfster kent aan de vrouw een ‘alterocentrisch’ karakter toe, waar de man een egocentrisch karakter heeft. In *De ziel van de vrouw* (1922) heet het dat de vrouw ‘het middelpunt van haar genoegen en van haar eerzucht niet in zichzelf vindt, maar in een ander persoon, dien zij lief heeft, en door wien zij wenscht bemind te worden, den echtgenoot, den zonen, den vader, den vriend, enz.’⁵³ Men associeert in behoudende kringen het moederschap dus behalve met betrokkenheid vooral met wegcijfering. Een ware moeder heeft in tegenstelling tot vele moderne, onechte moeders geen enkele behoefte voor zichzelf te leven, aldus Jan Ligthart in zijn bijdrage aan het *Handboek*. ‘Een moeder bestaat niet, alleen haar kinderen bestaan, en gelijk haar borst voedingsbron werd voor den zuigeling, werd dit heel haar bestaan levenslang voor de kinderen. Haar wezen is wijden.’⁵⁴

De manier waarop men over de vrouw spreekt doet in allerlei opzichten denken aan de in de negentiende eeuw nog algemeen onderschreven zienswijze. Het door Boudier-Bakker genoemde 'fijnbesnaarde organisme' herinnert aan de steeds dreigende zenuwzwakte en aan de talloze waarschuwingen van medici die de vrouw manen zich te ontzien. Daarnaast lijkt men er zich steeds van bewust dat het irrationele element in de vrouw gemakkelijk de overhand kan krijgen, een gedachte die als zodanig overigens ook bij Heymans te vinden bleek. Voor Lombroso is die irrationaliteit de sleutel tot het begrip van de vrouw. Ze stelt dat de vrouw paradoxalerwijze 'volmaakt logisch' handelt als ze 'onbewust handelt, onder den aandrang der liefde'.⁵⁵ De allesomvattende vrouwelijke moederlijkheid sluit bepaalde verstandskwaliteiten systematisch uit: 'De vrouw is uitsluitend geboren om moeder te zijn, en noch het logische denken, noch de abstracte ideeën, noch de gave der deductie zouden haar van dienst zijn bij de opvoeding der kinderen.'⁵⁶ Boudier-Bakker prijst het onbewuste vrouwelijke 'instinct' aan als een betrouwbaarder gids dan het verstand, dat zich licht laat verleiden door de aanlokkelijke vrijheids- en onafhankelijkheidsparolen.⁵⁷ De 'intuïtie' is volgens Lombroso een soort derde oog waarmee de vrouwen doorgaans de ergste gevolgen van hun handelwijze weten te vermijden. Vooral door hun grenzenloze behoefte aan zelfopofferende liefde kunnen vrouwen zichzelf in moeilijkheden brengen, mede doordat ze nauwelijks gecorrigeerd worden door een scherp analyserend en objectiverend verstand. In plaats van over dit laatste beschikken ze echter over intuïtie die hen tegen de gevolgen van hun onvoorwaardelijkheid kan beschermen. Ten slotte speelt ook het lot een belangrijke rol in de anti-feministische opvattingen. Men maant de vrouw zich neer te leggen bij haar vrouwelijk lot, dat berust op de wil van de natuur. Lombroso erkent ruitelijk dat de vrouw ten gevolge van haar liefhebbende instelling vaak aan het kortste eind trekt en de meeste slagen te verduren krijgt. Er blijft weinig over dan zich te troosten met de bedoeling van de natuurlijke orde: 'De vrouw is door de natuur in een tragische positie geplaatst; de heilige, mysterieuze zending, die de natuur haar heeft toevertrouwd, vraagt enorme offers.'⁵⁸ Dit beeld van de vrouw, waarin ze naar voren komt als een ietwat tragische, meelijwekkende en uit de edelste motieven averechts handelende figuur, vinden we overwegend geïllustreerd in het proza van vóór de eeuwwisseling (bijvoorbeeld in *Martha de Bruin* (1890) van A.P. van Groeningen).

Hoewel mijn onderzoek niet toestaat uitspraken te doen over de feitelijke verhouding van voor- of tegenstanders van emancipatie zijn, te oordelen naar het publieke debat, de zojuist genoemde conservatieve opinies in het defensief. Veel scribenten zijn ervan overtuigd dat aan de moderne vrouw andere eisen worden gesteld dan aan de vrouwen van voorgaande generaties en dat dit met name consequenties heeft voor haar relatie tot de wereld buiten het gezin. Niet in het minst wenst deze stroming dat vrouwen massaal de gezinswereld gaan verruilen voor de publieke wereld. Wel dient beroepsarbeid in onvermijdelijke gevallen ten volle te worden geaccepteerd. Dat de vrouw per definitie onbekwaam zou zijn voor beroepsarbeid of het beroepsleven gelooft deze meerderheid niet meer. Het bewijsmateriaal dat een aantal decennia terug in de emancipatiediscussies nog

ontbrak, spreekt inmiddels klare taal. Meisjesleerlingen die wilden toetreden tot het middelbaar onderwijs werd vanaf het einde van de voorgaande eeuw eigenlijk nergens meer een strobreed in de weg gelegd.⁵⁹ Universiteiten, beroepsopleidingen en steeds meer beroepsgroepen hadden inmiddels talrijke vrouwen in hun gelederen. Toch mag verwacht worden, zo meent men, dat de vrouw steeds een voorkeur voor 'moederlijke' beroepen of werkzaamheden zal vertonen. En daarbij zal het steeds zo blijven dat in het 'echte' moederschap de vrouwelijke capaciteiten het best gerealiseerd worden. Er ontstaat dan ook een tendens het moederschap en de huishoudtaak af te schilderen als een volwaardig beroep, een serieuze vorm van arbeid. Deze opvatting is een voorbeeld van een compromis tussen vernieuwing en traditie en is in die zin typerend voor de jaren tien.

Dat de huisvrouw gezien moet worden als een volwaardige arbeidskracht wordt wetenschappelijk uiteengezet in een studie van de jurist B.J.F. Steinmetz (niet te verwarren met de antifeminist en eugeniticus S.R. Steinmetz, aan wie in de hoofdstukken drie en vijf aandacht is geschonken), getiteld *De vrouwenbeweging en vrouwenarbeid. Eene studie over de hervorming van de gezinstaat der vrouw* (1916). Tot zijn vreugde ziet Steinmetz dat de huidige lichte in de vrouwenbeweging een probleem erkent dat van de aanvang aanwezig was. Hij doelt daarbij op het conflict tussen moederschap en beroepsarbeid. Wel meent Steinmetz dat het feminisme nog te weinig de consequenties van dit principiële conflict overziet.

Steinmetz meent dat man en vrouw verschillende 'kultuurposities' bekleden. Daarmee doelt hij op een arbeidsdeling die evenals in de theorie van Sellheim rust op een universele, natuurlijke grondslag. Mannen- en vrouwenarbeid zijn op een aantal punten wezenlijk onderscheiden en elkaars spiegelbeeld. Ten eerste is mannenarbeid 'gedifferentieerd': 'iedere man voor zich verricht eene gespecificeerde deeltaak'. Vrouwenarbeid is daarentegen steeds de 'arbeid van de vrouw als zoodanig'. Deze arbeid is geen 'gespecificeerde, geene deeltaak, doch eene geheele, een volledige'. Weinig verrassend is dat het hier gaat om de taak van 'moeder en echtgenoot'. Ten tweede is mannenarbeid 'onpersoonlijk, indirect'. Mannelijke werkzaamheden zijn niet gericht op de behoeftebevrediging van gezinsleden (al komt de vergoeding ervoor uiteraard wel ten goede aan het gezin), maar op die van derden. Het is duidelijk dat de rol van de vrouw ook in dit opzicht tegengesteld is. De man 'objectiveert' 'subjectieve waarden' en de vrouw 'subjectiveert' 'objectieve waarden'; de man maakt psychische en fysische grootheden tot op zichzelf staande waarden, terwijl de vrouw deze geproduceerde waarden 'vermenselijkt' en ze ten goede laat komen aan het gezin.⁶⁰

Met een strikte scheiding in sferen als uitgangspunt geeft Steinmetz aan hoe de taak van moeder en echtgenote kan worden ingevuld. De ontwikkelingen in de moderne samenleving stellen aan de vrouw hogere eisen dan voorheen. Het huisvrouwchap dient dan ook in allerlei opzichten te worden aangepast: het is een functie die serieus moet worden genomen en die opwaardering verdient. De vrouw is het kloppend hart van het gezin en heeft in de huidige tijd een drietal kerntaken die samenhangen met de functie van het gezin. In de eerste plaats moet het gezin een tegenwicht vormen voor de nivellerende invloed van het

onderwijs, ten tweede moet de 'gezinshygiëne' met kennis van zaken ter hand worden genomen en ten derde moet de consumptieve relatie van het gezin met de buitenwereld kritisch worden gezien.

Vooral dit laatste punt werkt Steinmetz uit. De gezinsarbeid van de vrouw zou veel baat kunnen hebben bij inzichten uit de economische wetenschap, die overigens de benodigde toepassingsmogelijkheden helaas nog maar nauwelijks heeft ontwikkeld. Steinmetz geeft aan waarnaar de gedachten kunnen uitgaan. De eenzijdig in materiële kwesties geïnteresseerde economie gaat er doorgaans van uit dat de producent de prijs en het aanbod van goederen bepaalt. Beide echter, en dan vooral het aanbod, worden sterk mede bepaald door de vraag. De 'koper' heeft bijgevolg een 'grooten invloed op het tot standkomen der productie'.⁶¹ Voor zover aan de zijde van de consument ook ideële motieven een rol spelen, kan aan het materialistische circuit een nieuwe dimensie worden toegevoegd.

In het huidige kapitalisme neigt het aanbod naar een 'teveel' en een zekere mate van overbodigheid van producten. Om dit te corrigeren moet de klakkeloze consument zich ontwikkelen tot een kritische 'recipient' die weloverwogen keuzes maakt. De recipient heeft een instrument in handen om de 'industriële hypertrophie' te 'bestrijden en keeren'.⁶² Deze grootse taak rust op de schouders van de moderne huisvrouw, die een verantwoordelijke en ontwikkelde vrouw moet zijn. De degradatie tot louter consumente die niet meer bij het productieproces betrokken is, door feministen en maatschappijcritici aan het einde van de negentiende eeuw gezien als belangrijkste oorzaak van het vrouwenvraagstuk, wordt hier in een ander licht geplaatst. De consumente is een volwaardige arbeidskracht met een verantwoordelijke zedelijke taak. En wie zou ontkennen dat zo'n taak de vrouw op het lijf is geschreven? Haar natuurlijke morele gevoel is sterk ontwikkeld. Ze heeft oog voor verhoudingen en draagt bij aan de 'harmonische en evenredige' behoeftebevrediging van de gezinsleden.⁶³

Vanuit een biologische invalshoek probeerde ook Sellheim zoals is gebleken tot een herwaardering voor de vrouw en haar taak te komen; ook hij bleef daarbij binnen de kaders van de traditionele arbeidsverdeling. De evolutionaire geschiedenis leerde hem dat het menselijk leven beheerst wordt door een streven naar onsterfelijkheid. Hoewel we, aldus Sellheim, inmiddels weten dat individuele onsterfelijkheid niet haalbaar is ligt de zaak voor de soort anders. Onsterfelijkheid wordt gerealiseerd door onvergankelijke cultuurwerken te scheppen én door het produceren van nageslacht. (Deze gedachtengang is ook bij Haeckel aan te treffen.) Deze beide wegen worden, het ligt voor de hand, bewandeld door respectievelijk man en vrouw. In deze tweeledigheid ligt de natuurlijke arbeidsverdeling naar sekse besloten. De moderne vrouw dient in Sellheims ogen haar grootse, de man gelijkwaardige maatschappelijke missie te verstaan. Hij vindt 'dat een vrouw, die ontevreden is met haar *centrale plaats als moeder* en als de *meest en eerstgeroepene tot dit vereeuwigingsproces*, evenmin zichzelf als de haar door de natuur en cultuur opgelegde taak in vollen omvang verstaat'.⁶⁴ Ook door degenen die graag wijzen op de eugenetische kant van de emancipatiekwes- tie wordt de vertrouwde taak van de vrouw opgewaardeerd. Renetta Brandt-Wijt

ziet in het artikel 'Moederschap en volkskracht' in de afname van het huwelijksgetal en kindertal geen reden voor degeneratiepessimisme, zolang we niet vergeten dat 'de getalssterkte van een volk' steeds de 'basis' is van zijn 'ontwikkeling'. 'Wanneer de wil tot moederschap verflauwt, en de oorzaken die den wil deze richting geven niet veranderen, dan staat een natie voor het feit, dat ze langzaam zelfmoord begaat.'⁶⁵

In het voorgaande onderscheidde ik in het feminisme twee stromingen (waarin deels de in paragraaf een genoemde 'tegenstelling' tussen rationalistisch en ethisch feminisme is te herkennen). Tegen beide varianten zet zich, zoals bleek, een behoudende stroming af die niets wil weten van maatschappelijke, publieke betrokkenheid van de vrouw. Niettemin bestaat de indruk dat het draagvlak voor hervormingen groter wordt. Buiten de kring van het feminisme wordt het vraagstuk van de positie en rol van de vrouw overgenomen. Er ontstaat een middenstroom van gematigde veranderingsgezindheid en veilige behoudzucht, die niet per se tot het feminisme te rekenen valt.

Steinmetz herkent in de dualiteit van arbeid en liefde een vast item in de discussies die het feminisme opriep en oproept, een spanningsveld dat zoals in 7.3.1 gebleken is inderdaad van meet af aan aanwezig is in het arbeidsvraagstuk. In arbeidsdiscussies na 1910 valt op dat er zich wel verschuivingen, maar geen wezenlijke veranderingen voordoen. De tegenstelling tussen liefde en arbeid neemt de meer concrete vorm aan van een conflict tussen moederschap en arbeid, tussen arbeid binnen of buiten het huis. Verder raakt het 'beperkend' biologisch determinisme steeds meer op de achtergrond. Het gaat nu vooral om de vraag of er sprake is van conflicterende taken en belangen of niet.

Maar daarmee is de aloude dualiteit niet opgeheven. Het feminisme van Wijnaendts Francken-Dyserinck is in dit verband een goed voorbeeld. Terwijl zij de vrouw warm probeert te maken voor maatschappelijke activiteit haast zij zich te beklemtonen dat het gezin daarvan als eerste zal profiteren. Om opgewassen te zijn tegen de eisen van de tijd verdient de vrouw een betere vorming. Al voert de weg van zelfontwikkeling naar de wereld buiten het huis, het primaat ligt bij het persoonlijk leven: 'Haar werk ligt voor een groot deel binnenshuis en de misstanden daar, de leegte, de liefdeloosheid, de gemoedsontbering die daar heerschen kan, zal zij heftiger voelen dan hij. En als we ons in "de natuur" der menschen niet bedriegen, dan zal dat wel altijd zoo blijven.'⁶⁶

Om de tegenstelling van haar scherpe kanten te ontdoen worden oplossingsstrategieën gevolgd. Immers, zowel het eigen gezin als het grote gezin van de maatschappij, zowel de maatschappij als de cultuur, hebben behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten en waarden. In haar pleidooi voor kiesrecht probeert Wijnaendts Francken-Dyserinck de koudwatervrees te bezweren: 'De vooruitstrevende vrouw stelt het ewig-weibliche gaarne aan de stormvlagen van 't publieke leven prijs, omdat zij overtuigd is dat de kern er van onverwoestbaar is.'⁶⁷ In het ethisch feminisme, maar niet alleen daar, is men steeds meer geneigd de samenleving als een gezin op te vatten.

7.3.3 Een weldaad voor de mensheid

In de jaren tien oriënteert een aantal feministen zich nadrukkelijker dan voorheen op ideële grootheden en minder op tastbare economische verhoudingen. Dat blijkt zowel uit beginselverklaringen als uit commentaren van tijdgenoten. Volgens C.M. Werker-Beaujon verdient de bevordering van het 'vrouwelijke in de vrouw' en het 'oer-vrouwelijke' in de cultuur een hogere prioriteit dan economische onafhankelijkheid of kiesrecht, hoe nastrevenswaardig dergelijke concrete verbeteringen op zichzelf ook mogen zijn. In een terugblik op het ontstaan van de vrouwenbeweging in *De Gids* relateert C.K. Elout eveneens de economische factor (die volgens eerdere feministen een belangrijke rol speelde; zie 7.3.1):

Overall blijkt uit haar geschiedenis dat de oorsprong der beweging eene zuiver geestelijke is, een gevolg van moderne geestesevolucie, en dat de economische verhoudingen die sommigen gaarne als de eigenlijke oorzaak voorstellen, hier slechts in zooverre een rol speelden, als zij aan de beweging praktische beteekenis gaven, druk uitoefenden op de massa die de vrouwenbeweging ten slotte maakte tot een niet meer te verwaarlozen factor.

Het is deze zuiver psychische oorsprong van de vrouwenbeweging die het zoo noodig maakt dat men, veel meer nog dan op den socialen arbeid van de moderne vrouw, voortdurend blijft letten op haar psyche.⁶⁸

Eén van de consequenties van deze interpretatie (die past in de tendens om waar mogelijk materiële voorwaarden te relativiseren met of te vervangen door ideële, 'psychische' factoren) is een verandering in toonzetting in het debat over cultuur en samenleving. In de diverse diagnoses van het maatschappelijk en geestelijk leven bestaat een tamelijk grote eensgezindheid over de aard van de kwalen en over het toe te passen geneesmiddel. De cultuur laboreert volgens velen aan eenzijdigheid. Een belangrijk en veelzijdig geneesmiddel wordt gezien in de toevoeging van 'vrouwelijke waarden' aan de cultuur. Vanuit het perspectief van de vrouw verandert er ook het een en ander. Zonder dat de inmiddels in de persoonlijke sfeer behaalde emancipatorische winst wordt prijsgegeven of dat de ontwikkelingen op dit terrein stagneren, verwijderd het maatschappijkritische en zelfs het feministische vertoog zich enigszins van de concrete leefwereld van de vrouw. In plaats daarvan is er een sterke toename van idealiserende uitlatingen. Men is gegrepen door het denkbeeld van 'vervrouwelijking' van de cultuur, zoals bijvoorbeeld B.J.F. Steinmetz: 'Het hoogste wat de mensch kan bereiken, zijn direct, persoonlijk leven heeft aan wezenlijke vervrouwelijking der cultuur, aan een hervormd en krachtig receptief huishouden in de eerste plaats behoefte.'⁶⁹

Ik ga na wat men onder die gewenste vervrouwelijking van de cultuur verstaat. In vergelijking met het voorgaande ligt het accent nu op de opvattingen over (de waarde van) vrouwelijkheid en niet op die over de positie en rol van de concrete vrouw in de maatschappij. Ik onderscheid drie maatschappelijke of culturele sectoren waarin de roep om invloed van vrouwelijke waarden krachtig klinkt.

Dat zijn in volgorde van behandeling het geestelijk leven, de politiek en het persoonlijk (liefdes)leven.

De 'geestelijke' vakgebieden vormen een eerste en belangrijke sector waar zich de nood van de tijd zou laten aflezen. Hier moet gedacht worden aan wetenschap, onderwijs, kunst en religie, gebieden die W.H.M. Werker noemt in zijn inleidende artikel in het *Handboek*. De legitimatie voor het huidige feminisme ligt ook voor hem niet meer alleen in een streven naar economische emancipatie, maar veeleer in het geven van een nieuwe impuls aan de cultuur, waarvoor het eerstgenoemde streven een middel is. De vraag luidt wat er in zijn ogen – en in die van anderen – mankeert aan de heersende levensbeschouwing en het beheer van het erfgoed.

De overtuiging groeit dat het huidige tijdvak een uitloper is van de lange negentiende eeuw, waarin positivisme en (filosofisch) materialisme de dienst uitmaakten. Voor de eenzijdigheid van dit positivisme wordt in de ogen van de nieuwe generatie thans de rekening betaald. Door uitsluitend op de rede te vertrouwen verwaarloosde men de overige geestelijke faculteiten en dat leidde tot een gereduceerde werkelijkheidsvisie. De negentiende-eeuwse levensbeschouwing en wetenschappelijke praktijk hebben ongetwijfeld zegeningen gebracht en er is veel terreinwinst geboekt, zo stelt men nu vast. Het aanzien van de wereld is beslissend veranderd en in het huidige tijdvak profiteren we van de verhoging van de levensstandaard. Maar een wrange vrucht is een sterke mate van desintegratie waarvan de sporen overal zichtbaar zijn.

Volgens Werker is de negentiende eeuw het tijdperk van het 'causalisme' in de wetenschap, filosofie en godsdienst.⁷⁰ Het vertrouwen op de ratio kende geen grenzen en de overtuiging dat het onderzoek op materialistische grondslag alle levensvragen en mysteries op den duur zou doen verdwijnen waarde rond in de laboratoria. In het positieve stadium van de geschiedenis van de mensheid zouden de religieuze behoeften grotendeels zijn overwonnen; theologie werd godsdienstwetenschap. De maatschappijcriticus W.L. Warmelo wijst in *Nieuwe gedachten over de sexuele moraal en de toekomstige taak van de vrouw* (1923) op de waarde van de 'fantasie': 'Verlies aan fantasie is verlies aan innerlijk geluk, fantasie, de eigenschap van het vrouwelijke in den mensch. Het vrouwelijke in den mensch, dat in de vorige cultuurperiode, die beheerscht werd door het mannelijke, niet tot uiting mocht komen.'⁷¹

Een discussiepunt in de jaren na de eeuwwisseling dat in dit verband van belang is, is de toestand van het onderwijs. Behalve aan de universiteiten zouden in het onderwijs in het algemeen de sporen van desintegratie en eenzijdigheid overal zichtbaar zijn. Veel van de grieven in dit opzicht laten zich begrijpen in het licht van de verheerlijking na 1900 van natuur en natuurlijkheid. H. Verkouteren, de schrijver van *Over de oorzaken van degeneratie* (1913), recapituleert een deel van de 'vitalistische' bezwaren tegen conventionalisme en onderwijs. Het onderwijs uniformeert en nivelleert wat de natuur aan rijkdom, diversiteit, gezondheid en kracht meegeeft en speelt daarmee in zijn ogen dezelfde kwalijke rol als de emancipatiebeweging, die streeft naar gelijkheid. Maar, zo stelt hij: 'De natuur laat zich niet forceeren, ook niet door het moderne leven.' Onze tijd vraagt om 'kloeke,

krachtige, kerngezonde mensen' die niet zijn verzwakt door 'overlading en overopvoeding'. Hoewel het degeneratieperspectief enigszins gedateerd is in de jaren tien, is de aanklacht tegen het onderwijs dat op zichzelf niet. Volgens W. van Itallie-van Embden staat de veelheid aan vakken in het huidige onderwijs het zicht op het geheel in de weg. Bovendien worden vakken die slechts onnutte kennisbelasting opleveren, zoals bijvoorbeeld de klassieke talen, overgewaardeerd. Ze eist een 'levend onderwijs' en integratie: 'Het totaalbeeld fixeeren, het begrip in 't groot laten inwerken.'⁷³

Grotenhuis laat in haar recente onderzoek naar het middelbaar onderwijs zien dat de kiem voor dit soort discussies al gegeven was met de oprichting van de HBS in 1863, waarbij (impliciet) uitgegaan werd van een scheiding tussen een 'wereld van de geest' en een 'wereld van de zaak'. Tot in de jaren twintig kreeg de HBS kritiek te verduren op haar materialisme. Overigens woedde ook ten aanzien van de gymnasia en lycea de discussie over wat een goede persoonlijkheidsvorming is: het onderwijs zou zich moeten toeleggen op de vorming van weerbare en volwaardige persoonlijkheden, in plaats van met onnutte kennis overladen bleekneuzen. Ten slotte wordt uit de studie van Grotenhuis duidelijk dat de discussie over het aparte meisjesonderwijs mede door dit soort van kritiek weer oplaaide. Binnen de vrouwenbeweging, die rond de eeuwwisseling overwegend voor coëducatie was, ontstond weer meer steun voor meisjesscholen. De argumenten die in de betreffende discussies te horen zijn, sluiten aan bij de oplevende belangstelling voor specifieke mannelijke en vrouwelijke geesteskenmerken en -kwaliteiten. Meisjesonderwijs zou zich moeten richten op vrouwelijke vorming, te realiseren door 'algemene culturele vorming, gericht op persoonlijke ontplooiing'.⁷⁴ Deze formulering geeft inzicht in wat als een vrouwelijke waarde werd beschouwd, namelijk een goede algemene ontwikkeling zonder specialistische vakkennis. Deze waarde gaat tegelijkertijd een voorbeeldfunctie vervullen in de discussie over het doel van onderwijs in het algemeen.

Is de cultuurdiagnose van de vooruitstrevende krachten sterk seksegekleurd, hun visie op de oplossing van het desintegratieprobleem is dat evenzeer. Dat is niet nieuw in de jaren tien. Al van meet af aan leggen de emancipatiegezinden in hun streven naar lotsverbetering van de individuele vrouw een verband met brede, maatschappelijke heilzame effecten (vergelijk het bekende 'dubbelbelang'). Tussen de opvattingen over 'de vrouw en de studie' van Clara Wichmann in 1914 en van Helene Mercier in de jaren tachtig van de voorgaande eeuw bestaat dan ook weinig verschil. Wichmann meent dat de precieze inhoud van 'het' mannelijke en 'het' vrouwelijke steeds onderhevig is aan historische fluctuaties. Maar dát er een onderscheid met vaste contouren is, staat vast: 'Want daar ieder wetenschappelijk werk den stempel draagt van den mensch die het schiepte (al is het ook slechts in zijn objectiviteit!), en daar de sexe mede de persoonlijkheid bepaalt, is van zelve de sexe een factor bij de wijze van wetenschappelijk werken.' De vrouw drukt haar stempel op de cultuurwetenschappen doordat ze het mannelijk werk aanvult met 'phantasie' en met een 'subjectieve factor'.⁷⁵

Wel worden dit soort gedachten steeds meer hét thema. Men streeft steeds openlijker en algemener naar een 'vervrouwelijking van de cultuur' die de gewraakte

mannelijke eenzijdigheid op het terrein van het geestelijk leven moet compenseren. Werker verwelkomt de vrouwelijke 'oorspronkelijke' eigenschappen. Intuïtie en onmiddellijkheid, geesteseigenschappen die het mannelijk rationalisme ontbeert, zijn bondgenoten in de strijd om het herstel van het natuurlijke evenwicht. De wetenschap zal profiteren van de intuïtieve benadering, die het overmatige vertrouwen op de rede relativeert. Uiteraard is emancipatie en verdere toetreding van de vrouw tot de wetenschap dan een voorwaarde. Het ontstaan van een geheel nieuw soort filosofie behoort tot de toekomstmogelijkheden. In de strikt exacte wetenschappen is volgens Werker de intuïtie van minder belang en dat vakgebied zal dan ook niet aantrekkelijk blijken voor de vrouw.

Ook Warmelo spreekt over intuïtie en daarnaast over 'selectievermogen', een vrouwelijke eigenschap die vergelijkbaar is met de selectiviteit die volgens Steinmetz de bewuste vrouwelijke consument kenmerkt. De 'natuur' voorziet in alle benodigde eigenschappen en verdeelt die over de twee geslachten, zo is Warmelo's uitgangspunt: 'Het vrouwelijke is het inspirerende in de natuur, het intuïtieve, dat door grooter selectievermogen de waarheid aanvoelt en opneemt wat door haar als waarheid erkend wordt.' Warmelo is een voorstander van emancipatie. Alleen een ontwikkelde vrouw is actief op de terreinen waar vrouwelijke inbreng zo wenselijk is. Het paradoxale daarbij is dat die hoognodige waarden, te vertegenwoordigen door ontwikkelde vrouwen, op zichzelf passiviteit uitdrukken. In de natuur is de man het actieve, de vrouw het passieve element. De vrouw is van nature vertrouwd met de waarheid. Voor de scheppende man is zij een soort inspirerende muze.

Die stereotiepe schematiek beheerst eveneens het artikel van L. de Hartog-Meyes in het *Handboek*, dat over de oorspronkelijke relatie tussen de vrouw en de religie handelt. Ook aan de appreciatie van de religie zouden de feiten van de eeuw van het causalisme zichtbaar zijn. Menigeen krijgt thans (opnieuw) oog voor het noodlijdende bestaan van de religieuze gedachte, een feit dat betreurd kan worden zonder dat men affiniteit heeft met een kerkelijke gezindte. Een associatie met de vrouw of vrouwelijkheid ligt voor de hand. Volgens De Hartog-Meyes is het wezen van de vrouw 'ontvankelijkheid' en daarom staat zij bij uitstek open voor het religieuze. Minder dan de man heeft de vrouw de neiging tot kritisch bespiegelen. Ze is vrijwel nooit in staat zichzelf helemaal te doorgronden en is in zekere zin in zichzelf onvoltooid:

Want de vrouw, als de belichaming van de idee, is gedwongen op den man, als de belichaming van de activiteit, te wachten, wijl de idee zonder activiteit nooit in de realiteit kan treden, dat is, niet verwerkelijkt kan worden. De vrouw wacht dus op den man als op den verwerkelijker harer gedachten, den vervuller harer half of heel onbewuste idealen.⁷⁶

Intuïtie en gevoel, vrouwelijke eigenschappen bij uitstek, voeren eerder dan rationalisme tot godsdienstzin of transcendentaal besef. Volgens Hartog-Meyes gaat de voorliefde voor het religieuze bij de vrouw zo ver dat zij uiteindelijk alleen in het 'oneindige' volheid kan vinden. Deze gedachte kwamen we even-

eens tegen in het proza. In *Een liefde* van Van Deysssel gaat Mathildes religieuze natuurliefde de liefde voor Jozef te boven. Verder speelt dit motief vaak in werken met fragiele vrouwfiguren. Hoewel zoals is gebleken de onaardse of ziekelijke vrouwfiguren in het proza na 1910 zeldzame verschijningen worden, veronderstellen zowel prozawerken als bronnen nog steeds dat het contact met het religieuze of geestelijke vooral levendig is bij de vrouw.

Vergelijkbare stereotypie is zichtbaar in het spreken over de kunst. Het blijft eenvoudiger zich een vrouw voor te stellen als muze dan als actief scheppende figuur. Volgens Werker is intuïtie alléén meestal een onvoldoende garantie voor artistiek talent – daar komt meer voor kijken. Onomstreden is echter het talent van de vrouw voor de ‘uitbeeldende kunst, waar het zozeer aankomt op het aanpassingsvermogen, op het zich-indenken’.⁷⁷ Heymans meende dat de vrouw door emotionaliteit weliswaar gedisponeerd is voor de kunst, maar in de regel het objectiveringsvermogen mist. Het is daarom geen toeval dat de voorbeelden van artistiek geniale vrouwen in de kunstgeschiedenis op één hand te tellen zijn. Het objectiveringsgemis laat zich het minst voelen in persoonlijke genres als het briefgenre en de roman in de literatuur en daarnaast in de toneelkunst. Dat Heymans hier de roman noemt is opmerkelijk: doorgaans vertrouwt men de vrouw eerder de lyriek toe. Van belang is echter Heymans’ motivering. De roman lijkt voor hem op het toneel, met dien verstande dat zowel het toneelstuk als de karakteruitbeelding in de roman het de kunstenaar toestaan in zijn uitbeelding op te gaan, zonder dat dit al te zeer een objectiverende ‘verdubbeling’ vraagt. Bovendien roemt men in de vrouwelijke romankunst doorgaans eerder de details dan de compositie.⁷⁸

De onvrede op het terrein van het geestelijk leven heeft een pendant op het terrein van het praktisch handelen. Hiermee kom ik op de tweede door mij onderscheiden cultuursector. Het morele gehalte van de politiek, of liever het gebrek daaraan, is een heet hangijzer. Vooral door de wereldoorlog, die weliswaar aan Nederland zelf voorbij gaat, maar vlak over de grenzen woedt en die Europa in haar greep heeft, is dit een dringend vraagstuk. Machtspolitiek maakt de dienst uit. ‘Zou het der moeite niet waard zijn, als de oorlog verdween door de vrijmaking der vrouw?’ verzucht Werker, nog voor de wereldoorlog een feit is.⁷⁹ Daarnaast vraagt men zich af of hoe het gesteld is met het morele gehalte van de binnenlandse politiek. Het politieke bedrijf en het functioneren van de maatschappelijke organisaties lijden, zo lijkt men te vinden, al evenzeer onder de kwalijke gevolgen van eenzijdigheid als het geestesleven.

Rond de eeuwwisseling noemde Ellen Key de vrouw een vredebrengster. Een nieuwe lichting van vitale moeders zou een betere wereld dichterbij brengen. Het uitbreken van de oorlog in 1914 geeft een nieuwe impuls aan het debat over de zedelijkheid van de staat en de wenselijkheid van politieke emancipatie van de vrouw. Zou de verschrikkelijke wereldoorlog ooit hebben kunnen uitbreken indien er evenveel vrouwen als mannen op de verantwoordelijke posities hadden gezeten, zo vragen velen zich af.

In het algemeen veronderstelt men dat staatsorganismen nog niet op het ethische niveau staan waartoe menselijke individuen dankzij de evolutionaire ont-

wikkeling zijn opgeklommen. Van de ethische overwegingen waarvan men zich in het persoonlijk leven rekenschap geeft, is onder staten nauwelijks iets te bespeuren. Het is het recht van de sterkste dat regeert. In de brochure *Peinzen over: de taak van de vrouw na den oorlog* (1916) ziet W. van Itallie-van Embden de kern van het probleem in desintegratie. Doordat de vrouwelijke waarden in de afgelopen decennia systematisch zijn verwaarloosd is het leven nu grondig ontspoord. In de oorlog krijgen we de rekening gepresenteerd van de 'gesplittheid van onze dagen'⁸⁰ die ook in het eenzijdige onderwijs en het bezitsmaterialisme zo pijnlijk aan de dag treedt.

Het recept is het streven naar 'Eenheid' en naar de 'Harmonische mensch'.⁸¹ Harmonie en eenheid zijn voor Van Itallie-van Embden evenals voor Werker in de eerste plaats bereikbaar langs de weg van emancipatie: meer invloed van de vrouw zorgt voor evenwicht. Aan de huidige malaise dragen de vrouwen geen schuld. Bij het wereldgebeuren 'rilt' de vrouwenziel. Anderzijds is het de vraag hoeveel vrouwen op dit moment zelfbewust hun in beginsel 'stralende ziel' dragen. Door het verlenen van kiesrecht aan de vrouw kan een dubbele slag worden geslagen. Vrouwenkiesrecht verheft zowel de vrouw als de maatschappij. De vrouw zal zich hernieuwd bewust worden van haar roeping en uiteindelijk zal ook het maatschappelijk evenwicht zich herstellen. Vrouweninvloed is fnuikend voor eenzijdig intellectualisme en machtspolitiek: de vrouwenziel is 'simpeler' en 'kent slechts één doel het diepst als levensdoel'. Het gaat om de eenheid van 'intellect-karakter-gemoed'.⁸²

Volgens Warmelo offert men in de binnenlandse partijpolitiek het algemeen belang maar al te vaak op aan het eigenbelang. Ook in zijn ogen zal de komst van de vrouw in de politieke arena daaraan een einde maken. Als buitenstaanders die part noch deel hebben aan de gevestigde partijen, zullen zij een omwenteling teweegbrengen door zich als aparte beweging te manifesteren.

Eén vrouwenpartij moet er zijn in het geheele land, met maar één leuze: de belangen der kinderen; geen rang of stand of ander vooroordeel mag u scheiden, want uw taak is moeder te zijn en moeder zijn is voor allen gelijk, onverschillig of gij als moederdier al kinderen gebaard hebt of niet.⁸³

Warmelo gebruikt de imperatief en dat is niet toevallig, want hij lucht tevens zijn hart over tegenvallende resultaten van recente verkiezingen (zijn boek stamt uit 1923). Ondanks de deelname van vrouwen vonden er (blijkbaar) geen noemenswaardige verschuivingen plaats. Toch brengt de teleurstelling over het stemgedrag van de vrouw hem niet af van zijn geloof in haar zedelijke verhevenheid. Nog steeds hoopt hij dat haar politieke verschijning een einde zal maken aan de egoïstische geldmentaliteit en de uitwassen van het bezitsmaterialisme.

Het citaat van Warmelo laat zien dat de gedachte van politieke hervorming door de vrouw verwant is aan de notie van het 'sociale moederschap' die al in de voorgaande eeuw werd ontwikkeld. In een terugblik uit 1923 ziet Johanna Naber de 'voleinding' van het feminisme dan ook in het feit dat de vrouw als 'hoedster van

het leven' in ere is hersteld. De ontwikkeling van de vrouw en die van de mensheid zijn vervlochten. Inmiddels is de vrouw uitgegroeid tot een volwaardig gemeenschapswezen in een gemeenschap die ook háár eert. Naber verzet zich tegen de verheerlijking van het letterlijke moederschap zoals die uit sommige reactionaire hedendaagse letterkundige uitingen spreekt. Het feminisme heeft ons nu juist geleerd dat het 'ideële moederschap' openstaat voor iedere vrouw. 'Dat moeten wij onze meisjes naar waarde leren schatten; haar doen inzien, hoe de echt moederlijke aspiraties van iedere rechtgeaarde vrouw zoo ten volle bevrediging kunnen vinden, door haar te doen opmerken, hoe veel rijker, hoe veel zonniger onze maatschappelijke samenleving is, dank aan de moederzorg door de ongehuwde, door de kinderlooze vrouw onder eene eindeloze verscheidenheid van vormen gedragen voor tal van kinderen.'⁸⁴

Voor de ideële moeder is de samenleving wat voor de biologische moeder haar kinderen zijn. De geëmancipeerde vrouw, als iedere vrouw geboren opvoedster, wacht, aldus Van Itallie-van Embden, het 'Groot-Gemeenschaps-gezin, straks het Wereld-gezin'.⁸⁵ C.M. Werker-Beaujon ziet, zoals bleek, in de moederlijkheid van de vrouw de belangrijkste van de oorspronkelijke eigenschappen waaraan heden zo'n sterke behoefte bestaat:

En bovendien, wie kan zich denken dat de oer-natuur van de vrouw, dus van het warmste en trouwste en liefste wat er leeft: de moeder, niet in overwegende mate goed zou zijn, en dat dus haar invloed op de menschheid, op welk gebied die zich ook uiten zal, niet een belangrijke wel-daad voor die menschheid zal kunnen beteekenen?⁸⁶

Dergelijk gedachtegoed is in de jaren tien en twintig al lang geen progressief privilege meer. Wel koppelen sommigen voorzichtigheidshalve de ideële baten van het moederschap zo strikt mogelijk aan de feitelijke moederrol, een in het licht van de negentiende-eeuwse traditie bekende strategie. De positieve effecten zouden meer indirect, langs de weg van zedelijke opvoeding en huishoudkunde, gerealiseerd worden. Een voorbeeld zijn Steinmetz' ideeën over de hervorming van de huisarbeid. De bewuste huisvrouw hervormt de maatschappij vanaf de basis: 'Het psychische moederschap vormt van het fysische moederschap als het ware de kulturele verlenging', zo meent Steinmetz.⁸⁷ Ook volgens Sellheim is het biologische moederschap de voorwaarde voor een overdrachtelijk, moreel moederschap. 'De vrouw fungeert als regulator. Het moederschap is te vergelijken met een smeltkroes, waarin alle oude vormen versmolten worden en waaruit alle nieuwe worden gegoten.'⁸⁸ Door kinderen ter wereld te brengen en moreel klaar te stellen voor de samenleving, verzoent de vrouw natuur en cultuur met elkaar.

Een derde sector die bepalend wordt geacht voor de stand van de cultuur is het terrein van de persoonlijke verhoudingen en dan in het bijzonder dat van de liefdesverhouding tussen man en vrouw. Ook deze sector zou lijden onder de desintegrerende krachten van de tijd. Het is niet verbazingwekkend dat men de liefde betreft in de cultuurdiagnose. Ten eerste ziet men de liefde als deelterrein of zelfs als testcase van de algehele levensbeschouwelijke situatie en ten tweede

vormt dit onderwerp, zoals genoegzaam is gebleken, al van meet af aan een belangrijk motief in de emancipatie- en hervormingsdiscussies. De openbare zedelijkheid, een begrip dat op de voor het tijdvak kenmerkende wijze zowel de 'individuele' als de 'publieke' zedelijkheid omvat, blijft ook na 1910 een punt van discussie. Wel zijn er in vergelijking met de situatie rond de eeuwwisseling enkele agendawijzigingen.

Zo is het prostitutiedebat enigszins verstomd na de afschaffing van de reglementering in 1911. Verder lijken de aanklachten tegen de liefdeloze huwelijken, met de vrouw in de rol van slachtoffer, in aantal af te nemen. In dit citaat uit *Verhoudingen*. "Van man en vrouw" (1912) klaagt de publicist B. Veth op de bekende wijze de maatschappelijke conventies aan: 'Door treurige misvatting was de meening van honderduizenden dat liefde een leiboom is die leven moet langs de muurlatten: verloving en huwelijk, terwijl zij toch eischt een vrij en krachtig en onbelemmerd opschieten uit de aarde naar het licht.'⁸⁹ Hoewel op deze wijze de liefde nog wel in bescherming wordt genomen tegen de maatschappelijke conventies op het gebied van huwelijksvorming en huwelijksrecht, ebben de verhitte discussies over bijvoorbeeld de vrije liefde of het vrije huwelijk na 1900 weg. Dat laatste betekent overigens allerminst dat de voorstanders van vrije liefde het pleit hebben gewonnen; eerder dat de steun voor radicale hervormingen minder wordt. Dat is zelfs het geval in feministische kring waar na de eeuwwisseling de belangstelling voor inmiddels deels geregelde juridische kwesties afneemt. De nadruk komt meer te liggen op harmonie tussen man en vrouw op basis van elkaar aanvullende kwaliteiten: een harmonie die binnen het reguliere huwelijk gesitueerd wordt.⁹⁰

Wel is er volop belangstelling voor het thema van de liefde in verband met de cultuur die, zo lijkt de opinie, bij krachtige en doorleefde liefde baat zou hebben. Kenmerkend is de regelmatig gebruikte term 'erotiek': graag hebben sommigen het over de bezielende kracht van de 'eros'. Gekritiseerd wordt de vermeende overmatige sublimatie van het voorgaande tijdperk die zowel het individu als de cultuur schaadde. De opmerkingen van Warmelo in dit verband vormen overigens een echo van veel wat al door Carpenter en Key een tweetal decennia eerder was beweerd. Warmelo merkt op: 'in plaats van erotiek sublimerende werkeuzels en koelies moeten er weer mensen komen, die hun mensch-zijn hooger stellen dan geld en positie'.⁹¹ In minder eenzijdig gesublimeerde vorm is volgens hem de erotiek een 'machtige scheppingsdrang' die het 'geheele Heelal doortintelt'.⁹²

Behalve op voorgangers als Carpenter en Key kan gewezen worden op Bölsche die in natuurhistorisch perspectief de machtige voorplantingskracht en de daaruit ontspruitende, zich steeds meer veredelende liefde als de grote evolutiemotor had aangeprezen. Bovendien lijkt Warmelo het sublimatiebegrip deels te ontleenen aan Freud, een naam die een paar maal valt in zijn boek. Ook het feit dat Warmelo een rol ziet weggelegd voor de vrouw bij de gewenste revitalisering van het liefdeleven is niet nieuw. Immers, al vanaf de jaren negentig van de voorgaande eeuw houden hervormingsgezinden de vrouwelijke eigenschappen aan de samenleving als een spiegel voor. Wel legt hij enkele andere accenten. War-

melo is zoals gezegd allereerst in de vitaliteit van de cultuur geïnteresseerd. In zijn betoog vervult de vrouw een enigszins andere functie. Zij is de spil geworden in het streven naar een gezonde mate van erotisering en terugdringing van het teveel aan sublimatie. Dat roept de vraag op of er in de opvattingen over seksualiteit en vooral ten aanzien van de vrouwelijke seksualiteit iets is veranderd. We hebben gezien dat volgens de geijkte opvatting de vrouwelijke seksualiteitsbeleving, 'abnormale' gevallen daargelaten, van een zedelijk hoger gehalte is dan de mannelijke. In de eerste plaats ging men er vanuit dat de belangstelling voor lichamelijke liefde bij de vrouw van nature zwak ontwikkeld zou zijn, hetgeen in een afgezwakte versie neerkwam op de gedachte dat de vrouw geen zelfstandige, los van omvattende liefde voorkomende seksuele belangstelling zou bezitten. In de tweede plaats zou de vrouw er veel sterker dan de man van door-drongen zijn dat seksualiteit een doel dient, te weten het voortbrengen van nageslacht.

Op zichzelf boeten dergelijke opvattingen in de jaren tien en twintig niet noemenswaardig aan kracht in. Heymans noemt de vrouw een 'matiger' wezen dan de man en één dat bovendien meer 'eenheid en heelheid' in haar verlangens kent.⁹³ Voor Sellheim is het verlangen van de vrouw allereerst een verlangen naar het moederschap: 'Het *verlangen* der vrouw is in de eerste plaats op het kind gericht, terwijl haar *verstand* – voorzover haar gevoel niet beleedigd wordt – den omweg over den man leert waarderen.'⁹⁴ Soms overheerst nog een sterk gepolariseerd beeld van de man-vrouwverhouding. In een voorlichtingsboekje dat de vertrouwde gids van Fischer-Dückelmann als uitgangspunt heeft, meent de feministe Titia van der Tuuk dat de vertroebeling van de voorstelling bij vrouwen doorgaans aan de man is te wijten. 'Daaruit vloeit voort, dat de natuurlijkste opvattingen aangaande het geslachtsleven der vrouw worden aangetroffen bij de ongehuwde, reine vrouw en bij die weinige gehuwde vrouwen, die in een gelukkig, harmonisch huwelijk met een reinen, hoogstaanden man haar natuurlijke vrouwelijke gevoelens hebben weten aan te passen aan de natuurlijke seksuele gevoelens van den man.'⁹⁵ Uit deze passage spreekt de overtuiging van een principieel en maar moeizaam te overbruggen verschil in beleving tussen man en vrouw.

Zoals eveneens is gebleken, klinken er uit sommige hoeken andere geluiden, echter zonder dat het daarbij om een wézenlijk andere visie gaat. Sterker dan in veel feministische kringen rond de eeuwwisseling het geval is (maar niet in alle) beklemtoont Ellen Key het feit dat ook de vrouw over erotische liefdesgaven beschikt en daarvan een 'actief' gebruik moet maken. De vaste rolverdeling en bijbehorende kenmerken worden echter bij deze erotisering niet aangetast, eerder door Key extra aangezet nu haar pleidooi libertijnse gedachten zou kunnen opwekken. Een andere opmerkelijke figuur bleek de arts J. Rutgers te zijn die niet onwelwillend stond tegenover het gebruik van voorbehoedsmiddelen. In het Nieuwmalthusianisme dat hij aanhangt wordt de deur geopend voor een seksualiteit die niet uitsluitend op voortplanting is gericht.

Ook in de jaren na 1910 is er voortdurend discussie over de seksuele conventies. Het type vraag dat hierbij centraal staat is verwant aan dat uit de oudere

huwelijksdiscussies. Heeft de mens meer vrijheid nodig om tot ontplooiing te komen dan de huidige beschaving die biedt of zijn de beschavingsvormen juist een uitdrukking van het hoogst bereikbare en zal het vieren van de teugel leiden tot bandeloosheid en terugval? Seksualiteit wordt verschillend getaxeerd. Sommigen vrezen haar dierlijke kracht, anderen roemen haar als een bezielende macht. Warmelo legt op het laatste de nadruk. In een brochure verschenen onder het pseudoniem *Questos* daarentegen lezen we vooral de eerste opvatting. In *De oorlog en het sexueele vraagstuk* (1915) betoogt *Questos* dat de oorlog de beschavingszwakte blootlegt; de beschaving die 'niets anders is dan een heel dun laagje vernis van de allerslechtste kwaliteit. De beschaving houdt, zolang alles normaal gaat.' De oorlogvoerende naties zien zich geconfronteerd met een uitbarsting van ongebondenheid. Seksualiteit is een gevaarlijke, dierlijke kracht die alleen bedwongen kan worden door deugdzame regels. Aan die eis voldoen de huidige conventies allerminst. De conclusie van *Questos* is dus deels dezelfde als die van Warmelo: beide kritiseren de zede. Volgens *Questos* had alleen algemene 'economische onafhankelijkheid' de liefde 'vrij kunnen maken'.⁹⁶

Voor Warmelo zijn economische en rechtspositionele hervormingen niet onbelangrijk, maar niet de hoofdzaak. Evenals feministen van het eerste uur kritiseert hij de dubbele moraal. Hij bewandelt daarbij echter een omgekeerde weg, door de maatschappelijke veroordeling van vrijmoedige vrouwen aan te klagen. Het conventionele kuisheidsbegrip is uit de tijd:

De nieuwe wereld eischt een andere reinheid dan vieze opgeslotenheid, een andere kuisscheid dan opgedrongen abstinentie, want in de nieuwe wereld zullen wonen vrije en ontwikkelde mensen, mensen met een dieper gevoelsleven en een hoger ontwikkeld geestesleven, mensen met gelijke rechten en plichten, waardoor de samenleving meer harmonieus zal zijn en uiterlijke voorschriften en conventies meer vervangen zullen worden door een diep innerlijke overtuiging.⁹⁷

Warmelo rekent niet af met kuisheid, maar wenst een 'natuurlijker' kuisheid en reinheid. 'Geslachtelijke liefde' zonder dat er steeds sprake is van huwelijk of voortplantingsdoeleinden wil hij niet uitsluiten. Het leven is er om van te 'leren', zoals hij zegt. In de praktijk zullen vooral de conventies die de vrouw haar vrijheid ontzeggen moeten worden aangepast. Wanneer een vrouw uit 'liefde' handelt, heeft niemand het recht haar te veroordelen: 'Zij zal zich kuisch voelen, omdat de liefde haar daad geheiligd heeft.'⁹⁸ Kuisheid is hier een subjectief begrip.

Warmelo benadert seksualiteit dus sterker vanuit een 'relationeel' (persoonlijk) in plaats van uit een teleologisch, aan de belangen van de gemeenschap of soort gebonden perspectief. Hij heeft mede oog voor een individuele beleving die niet altijd in beslag genomen wordt door gedachten aan evolutionaire beginselen. In de psychiatrie heerste al langer de opvatting dat niet alle niet-op-voortplanting-gerichte seksuele uitingen het product van psychische deviatie of ziekte konden worden genoemd. Men maakte een onderscheid dat ook bij Warmelo voorkomt.

De 'zenuwarts' J.P.F.A. Noorduyt ziet in de verhandeling *De geslachtsdrift (libido sexualis)* (1915) verschil tussen 'voortplanting' en 'paring': het eerste is de 'objectieve', de tweede de 'subjectieve' zijde van de geslachtsdrift. Tussen die beide zou geen noodzakelijk verband bestaan. Niet elke paring leidt in de natuur tot voortplanting. Bij de mens speelt bovendien het bewustzijn een rol. Anders dan het dier kent de mens ook een psychisch leven dat invloed uitoefent op de geslachtsdrift. Warmelo onderscheidt 'liefdedaad' en 'voortplantingsdaad'. De 'liefdedaad' 'kan tot doel hebben het verwekken van nieuw leven, dit is er echter niet logisch aan verbonden'.⁹⁹

Als we afgaan op het betoog van Warmelo is duidelijk dat deze 'erotisering' van vrouwenliefde geenszins de kern van het oorspronkelijke emancipatoire reinheidsstreven aantast, ook al geschiedde dat in de ogen van een enkeling wél. Die vreesden dat het resultaat van emancipatie nu zou blijken te zijn dat mannelijke normen door vrouwen zouden worden overgenomen in plaats van omgekeerd. Intussen blijven echter ook bij Warmelo erkende vrouwelijke waarden steeds de norm. Zijn conventiekritiek past helemaal in de tijdgeest. Ook hij streeft naar vervrouwelijking van de cultuur. De (erotische) desintegratie moet worden uitgebannen door levende liefde. Alleen een vrouw lijkt ons in het streven naar complete liefde voor te kunnen gaan. Bij alle kritiek op overmatige sublimatie blijft het algehele liefdesdoel vergeestelijking, een 'hooger ontwikkeld geestesleven'. In de tegenstelling tussen onechte en echte, tussen lagere en hogere liefdesvormen, keert de bekende sekstereotypie terug. Wel is er volgens Warmelo – en daarin verschilt hij principieel van een standpunt als dat van Van der Tuuk – harmonie mogelijk.

In het algemeen neemt de neiging af de seksetegenstellingen te polariseren, ook in het feministische kamp. Een standpunt als dat van Van der Tuuk (dat wel typerend is, maar nooit het monopolie had) wordt steeds zeldzamer. In een bijdrage aan het *Handboek* distantieert H. van Biema-Hijmans zich van een vrouwtype dat ze als verouderd beschouwt. Zij meent dat positieve invloed niet kan uitgaan van 'de gehoorzame, geduldige vrouw, die in de geslachtsgemeenschap een minderwaardige handeling ziet, waartoe het huwelijk haar verplicht en waardoor haar verlangen naar kinderen bevredigd kan worden, maar van haar, die de daad, waardoor nieuw leven kan worden gewekt, voelt als het hoogtepunt van de liefde, die twee levens verbindt in eenheid'.¹⁰⁰

Naar het oordeel van Warmelo blijft in de liefde de man overwegend de actieve, de vrouw de passieve partij. De vrouw is de draagster van de illusie van schoonheid en belofte, het element dat het leven verfraait. Verder rust in de eerste plaats op de vrouw de taak de geslachtelijke omgang 'op te voeren tot een groote geestelijke hoogte'. Door haar natuurlijke, innerlijke kuisheid en reinheid heeft zij een diepgevoelde afkeer van alles wat 'laag en gemeen' is. En ten slotte staat voor de vrouw steeds het moederschap centraal. Erotische vrijheid is een middel om tot betere selectie te komen. Na eventueel enkele proefnemingen zal de vrouw met de ware partner moeder worden en gezond nageslacht produceren. Zoals we zagen is de vrouw volgens Warmelo gezegend met intuïtie en selectievermogen, hetgeen steeds ook morele eigenschappen zijn: de vrouw heeft een aange-

boren gevoel voor het Goede en Schone. Daarvan profiteert het nageslacht. Het vrouwelijke selectievermogen is 'in wezen niets anders [...] dan de wil van de natuur tot verbetering van de soort'.¹⁰¹

Warmelo mag dan relatief sterk het relationele aspect in de liefde beklemtonen, ook bij hem heeft de 'natuur' het laatste woord. Zijn opvatting is evenals die van zijn tijdgenoten volop teleologisch. De zorg om het nageslacht, het gezonde product van de liefde, staat centraal. Voorts staat zijn erotiseringspleidooi in het kader van het herstel van het natuurlijke evenwicht. Verdergaande emancipatie, ook op het terrein van de zinnelijke liefde, hoort daar bij. De vrouw zal ook hier altijd de morele fakkeldrager zijn.

Zoals aan het begin van 7.3.3 is opgemerkt, wordt het debat over de positie van de vrouw vanaf de jaren tien steeds meer ingeschaald in een omvattend cultuurdebat. Niettemin is een van de centrale kwesties in dat cultuurdebat de vraag of onze cultuur nog wel voldoende gevoed wordt door oorspronkelijke vrouwelijke waarden. Het streven naar vervrouwelijking dat daarbij naar voren komt lijkt tevens 'evolutionair' gemotiveerd te zijn. Vervrouwelijking zal de cultuur in een nieuwe, hogere fase brengen. Een nieuwe generatie en een nieuw ras zullen het licht zien in een harmonieuzer wereld. Ook in het feminisme leeft de overtuiging dat de voortgaande evolutie de samenleving vooruit heeft geholpen, wat onder meer zou blijken uit de toegenomen ontvankelijkheid voor het feministische vrouwideaal. Zo stelt Clara Wichmann in 1914 vast: 'De tijd begint nu ook voorbij te gaan, waarin het woord "onvrouwelijkheid" tegen het nieuwe werd opgeworpen. Nu, bij het afscheid, kunnen we de betekenis ervan beter overzien. De "vrouwelijkheid" waarop men zich beriep, om het nieuwe leven tegen te houden, was vrouwelijkheid-van-vroeger, vrouwelijkheid uit één bepaalde historische fase. En wat zich aan het vormen was, dat was geen onvrouwelijkheid, geen nivellering van man en vrouw, maar een nieuwe vrouwelijkheid; dat was het oude, maar omgevormd.'¹⁰² Wichmann ziet de vrouwenbeweging als een evolutionaire inhaalbeweging. Met haar lijken velen te menen dat een zekere mate van emancipatie, al is het maar in ideële zin, vereist is om de degeneratie te doen verkeren in regeneratie.

7.4 Natuur en geest

Tegen het einde van de negentiende eeuw nam in natuurwetenschappelijke kringen de belangstelling voor ideële grootheden toe, zoals in hoofdstuk vijf is gebleken. Men ervoer steeds sterker de beperkingen van een strikt materialisme en positivisme. Het materialisme bleef het antwoord schuldig op veel levensvragen, die door de snelle maatschappelijke veranderingen extra nijpend waren. Anderzijds was er geen duidelijk alternatief voor het materialisme. Dat verklaart wellicht de populariteit van een monistische heilsleer als die van Haeckel, die schijnbaar gebaseerd was op de laatste stand van het natuurwetenschappelijk onderzoek, of van andere vitalistische of spiritualistische opvattingen. Gebleken is dat deze ontwikkelingen passen in een geleidelijk veranderende evolutie-opvatting.

In deze paragraaf zal ik de lijn vervolgen die in hoofdstuk vijf werd uitgezet en daartoe enkele aspecten van het natuurhistorische en levensbeschouwelijke denken onder de loep nemen. In het algemeen is in de jaren tien en twintig een optimistisch evolutiegeloof niet van de lucht, gecombineerd met een gemeenschappelijke belangstelling voor 'ideële' zaken. In 7.4.1 zal ik een korte indruk geven van deze belangstelling voor het ideële, alvorens langer stil te staan bij een natuurfilosofische verhandeling van Felix Ortt en enkele bronnen waarin de kwestie van de vrije wil wordt behandeld. Daarbij ben ik geïnteresseerd in twee vragen: in de eerste plaats hoe de eerder gesignaleerde 'wetenschappelijk-levensbeschouwelijke' tendensen zich verder ontwikkelen en in de tweede plaats in hoeverre de aloude filosofisch-dualistische tegenstellingen herkenbaar blijven. In 7.4.2 maak ik enkele algemene opmerkingen met betrekking tot het geheel van ontwikkelingen en naar aanleiding van het vrouwbeeld.

7.4.1 *De zegetocht van de evolutie*

Nog lang na de eeuwwisseling klinkt er een bekende grondtoon door in de beschouwingen over mens en cultuur, een gedachte door B.J.F. Steinmetz in zijn studie over de gezinsarbeid van de vrouw als volgt verwoord: 'De menselijke cultuur gaat de menselijke natuur te boven en te buiten, doch is tegelijkertijd weer in die natuur gegrondvest en in haar wezen door het wezen dier natuur bepaald.'¹⁰³ Anders dan in de voorgaande eeuw kent men nu doorgaans een groter gewicht toe aan de inbreng van de mens. De culturele factor in het omvattende natuurproject acht men van wezenlijk belang. Duidelijk tekent zich de behoefte aan optimisme af. Men taxeert de mogelijkheid het lot deels in eigen hand te nemen gunstiger dan voorheen. Zelfs het drama van de grote oorlog brengt bij het spraakmakende deel van de Nederlandse culturele voorhoede dit optimistische evolutiegeloof niet aan het wankelen.

Na de eeuwwisseling nemen spiritualistische uitingen sterk toe. De oplevende belangstelling voor religie is onder meer zichtbaar in de theosofische beweging. In plaats van bij de traditionele godsdienst zoeken velen het in een spiritualiteit die minder opzichtig botst met de natuurwetenschap en die soms zelfs rechtstreeks uit de wetenschappelijke bevindingen lijkt voort te vloeien. Monismen geschoeid op Haeckels leest of mystieke beschouwingen ingegeven door de hogere wiskunde zijn voorbeelden van die nieuwe religiositeit. Onder die eerste categorie valt de nader te bespreken verhandeling van Ortt, onder de tweede het werk van M.H.J. Schoenmaekers (onder andere *Het nieuwe wereldbeeld* (1915)). Een kenmerkende figuur is Frederik van Eeden, die menig utopisch project opzet en zich in kringen van soms mystiek ingestelde hervormers beweegt. Het tweede deel van Jan Fontijns Van Eedenbiografie, *Trots verbrijzeld* (1996), geeft hiervan een fascinerend beeld. Aan het einde van zijn leven wendde Van Eeden zich overigens tot de gevestigde godsdienst door zich tot het katholicisme te bekeren.

Er wordt gezocht naar een alternatief voor het eenzijdig filosofisch materialisme of 'causalisme' van de negentiende eeuw met haar, zo is de overtuiging, nihilistische gevolgen voor het individuele en maatschappelijke leven. De wereld is

lelijk geworden en banaal, de mensen zijn de gevangenen van egoïstische, materialistische verlangens, maar ook van een keurslijf van gedateerde zeden. Men verlangt naar een waarachtig maatschappelijk samenleven van individuen die zich volop kunnen ontplooiën: niet beheerst door maar één drijfveer, niet achtergesteld door stand of sekse. Geestelijke ontwikkeling en vervrouwelijking zijn enkele van de sleutelbegrippen.

Iemand als Sellheim geeft er met zijn biologische arbeidstheorie blijk van de dynamische evolutie-interpretatie te onderschrijven. Door de natuurlijke rolverdeling wordt 'de mensch in staat gesteld [...] bij te dragen tot de ontwikkeling van het geheel, dat de natuur *niet in eens* scheppen kon', zo merkt hij op.¹⁰⁴ Velen zien, in de trant van Bölsche en Haeckel, de geleidelijke doorbraak van spirituele waarden als de motor én vrucht van de evolutionaire ontwikkeling. Daarbij is overigens niet iedereen geneigd dat 'naturalistisch' te beredeneren. Warmelo noemt Haeckels 'monistische geloofsbelijdenis' zelfs een voorbeeld van het verfoeide materialisme dat alles reduceert tot scheikundige en natuurkundige processen. Hijzelf beklemtoont dat de evolutie een geestelijk proces is. Dat neemt niet weg dat dit proces als zodanig iets noodzakelijks heeft. Warmelo gelooft aan de 'grootte wet, die evolutie heet' en weet 'dat wij de rede gekregen hebben om de natuur te kunnen leiden, mits wij ons eerst aan haar vaste wetten onderworpen hebben'.¹⁰⁵

In de spiritualistische trend past de oplevende belangstelling voor Spinoza. Toevallig lijkt dat niet: Spinoza verenigt immers een strikt op de natuur en natuurkennis gebaseerde kenleer met een godsbegrip. Er is gewezen op het spinozisme van denkers als J.D. Bierens de Haan en Gerard Heymans, invloedrijke figuren in de jaren tien en twintig.¹⁰⁶ De gelijkstelling van God en natuur, en een ethiek van verlossing door inzicht lijken de belangrijkste motieven van de belangstelling voor Spinoza te zijn. G. Verwey spreekt naar aanleiding van de utopistische dimensie in de filosofie van Heymans over een 'soteriologisch' element; uiteindelijk zou deze filosofie 'een – krypto-spinozistische – heilsleer in het medium van de wetenschap' zijn.¹⁰⁷

Daarin lijkt Heymans' filosofie (naast psycholoog was hij ook filosoof) sterk op de boodschap die Haeckel aan het einde van de negentiende eeuw ging uitdragen. Ook deze boodschap was nadrukkelijk een op de natuurwetenschap gebaseerde heilsleer. Waar Haeckels leer een 'biologisme' is, is die van Heymans een 'psychologisme'. Heymans distantieert zich dan ook van het materialisme van Haeckel en in het algemeen van het naturalistisch reductionisme. Toch lijkt het gerechtvaardigd het accent te leggen op de overeenkomsten en in beider opvattingen typerende uitingen van de behoefte aan spiritualiteit te zien.

Illustratief voor Heymans' opvattingen is zijn 'psychisch monisme', waarmee hij een oplossing probeerde te bieden voor een slepende kwestie (onder meer uiteengezet in *Het psychisch monisme* (1915)). In het geding was de vraag hoe men zich de verhouding tussen bewustzijn en wereld, tussen geest en materie moet denken. Zoals bleek trachtte Haeckel op soortgelijke vragen in zijn monistisch-materialistische geloofsbelijdenis een antwoord te vinden. Heymans ontkent in zijn psychisch-monisme het ontologische verschil tussen het fysische en psy-

chische, door het fysische op te vatten als in de eerste plaats een bewustzijnsverschijnsel. Als een van de voordelen van zijn oplossing noemt Heymans dat zowel de 'gesloten natuurwettelijkheid' als de wilsvrijheid gehandhaafd blijven. Daarmee heeft ook deze theorie het compromiskarakter¹⁰⁹ dat veel van de opvattingen in dit tijdvak hebben: de dualistische tegenstellingen die de voorgaande eeuw heeft overgeleverd zijn nog volop herkenbaar.

In dat probleemgebied staat de figuur Felix Ortt weer dicht bij Haeckel. Hij onderzoekt in zijn *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) welke vorm van spiritueel geloof de huidige stand van de natuurwetenschap mogelijk maakt. Altijd al voelde de mensheid zich aangetrokken door monistische natuurverklaringen, daar die het aangeboren gevoel voor eenheid het meest bevredigen. Zocht men het tot voor kort in het krachtbegrip, thans gaan we uit van het begrip 'energie', aldus Ortt. In de natuurbeschouwing is de wet van behoud van energie het uitgangspunt, en met deze constatering sluit Ortt aan bij Haeckel.

Toch kunnen we hier niet bij blijven stilstaan volgens Ortt. De tweede wet van de thermodynamica leert namelijk dat er in de natuur een tendens naar vlakking en degradatie is. De constante voorraad energie zou als gevolg van de werking van deze wet steeds laagwaardiger worden – ware het niet dat er naast energie nog 'entelechie' werkzaam is. Het gaat hierbij om een ordenend beginsel dat de tegenhanger is van de degradatie in de natuur. Dit beginsel is van de energie wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Door het zo te omschrijven probeert Ortt het monistische karakter van zijn benadering tegen de verdenking van dualisme te vrijwaren. Beide, zowel energie als entelechie, behoren volgens zijn theorie van het pneumat-energetisch monisme tot het 'Oer-beginsel, de Al-Eenheid'.¹¹⁰

Het leven wordt dus beheerst door energie én entelechie. Kenmerkend voor het leven is dat het orde in de chaos scheidt. Materie dreigt ten prooi aan degradatie te vallen, maar leven is harmonische organisatie die het verval weerstreeft. Georganiseerde vormen zijn er in verschillende mate van complexiteit, variërend van groeperingen atomen, moleculen en cellen tot complexe en hoogontwikkelde soorten (waaronder de mens). 'Het levende stuwt in de plant de sappen omhoog en overwint de zwaartekracht; het levende bouwt schoone, samengestelde structuren; in 't kort: het levende doet juist zoo verschillend van het levenlooze, als een doeltreffend streven anders doet dan het toeval.'¹¹¹ De entelechie neemt naarmate het om hoger ontwikkelde organismen gaat steeds duidelijker de vorm van een individuele eenheid aan. Uiteindelijk is het dan mogelijk te spreken over 'psyche' of 'ziel'. De mensenziel onderscheidt zich van de dierenziel door een hogere graad van zelfbewustzijn en abstractievermogen. Over het voortbestaan van de ziel na het teloorgaan van de entelechische organisatie is Ortt optimistischer dan Haeckel. Mogelijkerwijs vormen sommige moleculen een onzichtbaar lichaamsfiliaal waarin de ziel enige of langere tijd voortleeft. Op dit punt komen Ortts spiritische denkbeelden om de hoek kijken.

De religieuze dimensie van Ortts pneumat-energetisch monisme spreekt echter het sterkst uit de ethiek die hij eruit afleidt. In de eerste plaats is Ortt er evenals

bijna iedereen in deze jaren van overtuigd dat de evolutie ons naar steeds groter hoogte en een steeds mooiere wereld zal voeren. 'Het Al-Wezen werkt door Zijn deelen aan de toenemende ordening, aan het liefde-proces dat wij als Zijn Wil hebben leeren verstaan.' De partiële entelechieën zijn namelijk afsplitsingen van een oorspronkelijke eenheid, in de richting waarvan zij steeds streven en bewegen. In de 'taal der God-geloovigen', die Ortt er in zijn betoog steeds naast legt en waarvoor hij kennelijk een modern acceptabel alternatief wil bieden, is dit het bekende streven van de ziel naar God.¹¹² De liefdekracht van het universele ordenende beginsel realiseert in de loop van de tijd, naar het lijkt, steeds meer eenheid en harmonie.

In de tweede plaats heeft het monisme van Ortt consequenties voor de opvattingen over het kwaad in de wereld. Evenals Haeckel verwerpt hij de dualistische christelijke voorstelling waarin er naast God plaats is voor een onafhankelijke, tegengestelde kracht, te weten de duivel. Het kwaad in de wereld vindt zijn oorsprong in de neiging van individuele entelechieën zichzelf als zelfstandige eenheid te manifesteren. Er is met andere woorden naast een streven naar eenwording steeds verzet tegen het opgaan in een hogere orde. De entelechie wil zichzelf niet ondergeschikt maken. Toch is dit verzet volgens Ortt niet wezenlijk of structureel en daarmee van een andere orde dan de rebellie van een veronderstelde duivelse macht. Bij de diverse entelechieën zal steeds meer het inzicht baanbreken dat de doelen en schoonheid van de natuur als geheel de enig gelukkigmakende maatstaf zijn. Het metafysisch gemeenschapsideaal overwint het eigenwillige verzet. Het individu maakt zich ondergeschikt aan de voortgang van de evolutie:

Op onze aarde is de evolutie van de ordening, van het intellect, onmiskennbaar; de entelechieën worden rijker, de door haar geordende energieën verenigen zich tot machtiger complexen; zij wint veld op den chaos. En wij mensen zien en voelen onzen levensplicht en onze levens-roeping in het deelnemen aan deze evolutie, aan deze verrijking der Entelechie, aan dezen zegetocht van het Zijnde op het Niet.'¹¹³

De kenmerkende zonde is dus het egoïsme. De egoïst ziet alleen het belang van de eigen entelechie en gaat op in zijn bestaanstrijd zonder aan het welzijn van anderen te denken. Eigenliefde neemt de egoïst zozeer in beslag dat er geen liefde voor anderen overschiet. Evolutionistisch geredeneerd is het wezen van deze zonde tegenstand: "t is alles wat wanorde en vernietiging van ordening bevordert. Het is: zelf te leven onbekommerd om het heil van anderen'. Dit passieve kwaad, dit verzet, kan worden overwonnen wanneer het inzicht doorbreekt.

Energie én veredeling, 'kwaad' én goed worden zoveel mogelijk als eenheid gedacht, als onderdelen van één proces waarbij de veredeling en het schone de overhand verkrijgen. Hoewel de mens als bewuste entelechie in dit vooruitgangproces een wezenlijke rol heeft, is de ontwikkelingsgeschiedenis tegelijkertijd een autonoom natuurproces. De evolutie als zodanig is een gegeven; hoogstens beïnvloeden we de richting of het tempo ervan.

Het is niet verwonderlijk dat in deze paradoxale context het aloude vraagstuk van de al-dan-niet-‘vrije wil’ om aandacht blijft vragen. Het determinisme, dat wilsvrijheid ontkent, is doorgaans verbonden met een naturalistische beschouwingwijze. In de materiële wereld, het rijk van de natuur, verloopt alles volgens ijzere natuurwetten en causale principes. Alles is een gevolg van één of meer oorzaken en van vrije of spontane gebeurtenissen is geen sprake. Ook de menselijke wilsbesluiten, die ontspruiten aan het fysieke brein, zijn steeds bepaald door een samenstel aan factoren. Op dit punt aangeland voelde men ook in de positivistische negentiende eeuw, waarin de successen van de natuurwetenschap de materialistische zienswijze prestige hadden verleend, behoefte aan een pas op de plaats. Alleen, de grondslag om te komen tot een verheffender mensbeeld en een solide moraal, die het immers van een (enigermate) vrije wil moet hebben, was inmiddels verloren gegaan. Een theorie als die van Haeckel bood weer enig perspectief. Een zedelijk element bleek ook de allesomvattende natuur gelukkig niet vreemd. Maar wie behoefte had aan een werkelijk bevrijdend indeterminisme vond bij Haeckel geen enkele ruimte.

In het vraagstuk van de vrije wil staan met andere woorden de centrale begrippen natuur en geest scherp tegenover elkaar. In de eerste decennia van de twintigste eeuw distantieert men zich van het rigide materialisme van de negentiende eeuw, zonder doorgaans het vertrouwde evolutionaire natuurkader los te laten. Liefde, moraal en harmonie, producten van het hoog ontwikkelde bewustzijn of zo men wil de ziel, zouden zich ontwikkelen uit de natuur en daar tegelijk steeds deel van uitmaken. De Spinozawaardering is een voorbeeld van deze tweeslachtige tendens. Men laat zich in de zoektocht naar het goddelijke in de natuur inspireren door Spinoza, maar de monist Spinoza was tevens een van de strengste deterministen uit de geschiedenis van de filosofie.

In de schaduw van de zojuist voorbijgegangene negentiende eeuw prefereren in het begin van de twintigste eeuw velen een meer of minder omzichtig indeterminisme. Om indeterminist te kunnen zijn, blijkt het nodig een theorie van ‘twee bereiken’ aan te hangen. Volgens Haeckels monisme was het onjuist te veronderstellen dat geest los van materie kan voorkomen en om die reden veroordeelde Haeckel de principiële scheiding tussen natuur- en geesteswetenschappen. A. Bruining stelt echter in 1907 in *De Gids* dat er op het terrein van het ‘natuurlijke denken’ en op dat van de ‘natuurwetenschap’ twee verschillende causaliteitswetten werkzaam zijn. Ook volgens J. de Jager in 1917 in *De Gids* is het zinvol over twee soorten van ervaring te spreken. De deterministische visie correspondeert het beste met de uiterlijke, de indeterministische met de innerlijke ervaring. Met dit laatste doelt hij op het ‘onmiddellijk levensbesef’.

Bruining en De Jager proberen bruggen te bouwen op de meer of minder vaste ondergrond van natuur en evolutie. Bruining geeft toe dat het gevoel van vrijheid, voorwaarde voor een moraal, deels op schijn berust. Maar door op cruciale momenten uit een verzameling mogelijkheden de goede te kiezen, vormt de mens wel degelijk zijn karakter in de goede richting. Dat lijkt een algemene wet: ‘Maar dan in hogere wezenheden die spontaneïteit voller, volkomener. Zoo de kosmos een geheel van steeds rijker leven; met aan haar hoofd, als eeuwige bron

van al dat leven, de absolute spontaneïteit: de *Levende God*.¹¹⁴ Ook De Jager ziet vrijheid als het product van een ontwikkeling in de natuur. 'De evolutie, zoo kunnen wij zeggen, heeft den tendens, onze vrijheid, onze zelfbepaling te vergrooten.'¹¹⁵ De evolutie wordt dan ook geleid door een 'geestelijke macht', aldus De Jager.

In een deel in de serie *Pro en contra* uit 1910, waarin hij geacht wordt de 'vrije wil' te verdedigen, meent H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga dat het indeterminisme geen bestaansrecht heeft, daar deze opvatting de wil losmaakt van het natuurgebeuren. Deze verwerping leidt allerm minst tot pessimisme. Evenals Ortt, die de entelechie introduceerde, gaat Van den Bergh van Eysinga ervan uit dat het natuurgebeuren en de geschiedenis niet alleen een kwestie van 'energie' zijn. Gesterkt door de mutatieleer van De Vries meent hij dat een organisme binnen bepaalde grenzen over de mogelijkheid tot zelfbepaling beschikt. Darwin legde te eenzijdig de nadruk op de bestaansstrijd en de van buitenaf inwerkende invloeden. In de natuur komt energie voor die als spontaneïteit gekarakteriseerd kan worden. 'Tusschen geest en natuur is geen kloof.'¹⁰⁶ Dit leidt in zijn betoog tot een wonderbaarlijk compromis van vrijheid en noodzakelijkheid. Die handelingen berusten op vrije wil die 'anticiperen' op de harmonieuze wereld van de 'nahistorischen tijd', waarheen de evolutie noodzakelijk op weg is. Het kwaad in de wereld, de 'banen van het duistere moderne leven', is ook in deze opvatting niet meer en niet minder dan een tijdelijke, te overwinnen misvatting. 'Dat er een vrijmakende kracht zal liggen in de wijsbegeerte, heeft de *Stoa* evengoed geweten als *Spinoza*. Om kort te gaan, in de hoogste sferen van het geestesleven bekleedt de vrijheid hare plaats en zij vooronderstelt de noodwendigheid, waarvan zij is de waarheid.'¹¹⁷ Evenals Ortt meent Van den Bergh van Eysinga dus dat verworven inzicht de wereld beter zal maken.

De discussie over de vrije wil maakt evenzeer als de monistische heilsleren duidelijk dat de aloude dualistische tegenstellingen nog springlevend zijn. In allerlei gedaantes en in allerlei debatten, hetzij van filosofische, hetzij van politieke aard, duiken de tegenstellingen weer op. In dit onderdeel is verder gebleken dat het regeneratiestreven, dat we in het voorgaande al tegen kwamen in de vorm van een streven naar vervrouwelijking van de cultuur, verankerd is in een evolutionistische levensovertuiging.

7.4.2 *Natuur en vrouw*

De idee-historische context werd in het voorgaande onderzocht aan de hand van verschillende denominaties en woordvoerders, zoals feministen, maatschappijcritici, utopisten, sociale hervormers of filosofen. De overwegend maatschappelijke debatten heb ik in paragraaf drie behandeld, de overwegend levensbeschouwelijke in vier. De scheiding tussen beide vertoogvormen bleek in de praktijk minder strikt dan deze indeling suggereert en ook minder strikt dan in voorgaande hoofdstukken naar voren is gekomen. De oorzaak is dat beide in toenemende mate eenzelfde agenda hebben. Een algeheel regeneratiestreven houdt activisten, maatschappijcritici en utopisten in haar greep. De wens van de utopisten, een harmonieuze wereld, lijkt de scherpe kantjes van het activisme af te

halen en maakt omgekeerd een algemene hervormingsgedachte voor de meer beschouwelijk ingestelde woordvoerders acceptabel. De scheidslijnen vervagen. Voor het feminisme geldt vooral dat het streven naar vervrouwelijking van de cultuur, als belangrijk motief in de nieuwe eeuw door velen verkondigd, haar in een ietwat gewijzigde positie brengt. Dat neemt niet weg dat voor veel feministen tevens de 'dagelijkse' strijd doorgaat: de (abstracte) waardering voor vrouwelijkheid zegt nog niet direct iets over de positie van de individuele vrouwen. Illustratief is dat in dit geheel van ontwikkelingen de medische wetenschap geen zelfstandige rol meer speelt in het maatschappelijk debat. Aan het einde van de negentiende eeuw hadden de sterk door het darwinisme geïnspireerde medische (maar ook: historische en sociale) disciplines verzet aangetekend tegen het verlichtingsegalitarisme in hervormingsgezinde kringen. Daar heerste al in de jaren zeventig een emancipatiegedachte die grotendeels gebaseerd was op verlichte gelijkheidsidealen. Volgens de wetenschappelijke hoofdrichting zou daarbij onvoldoende rekening gehouden worden met de fundamentele natuurbeginselen van differentie en selectie. Deze aanvankelijk scherp afgebakende antagogenisten lijken na de eeuwwisseling beide in de greep te komen van een natuurfilosofisch denken dat verzoenend werkt. In die nieuwe natuurfilosofie kunnen beide kampen iets van hun gading vinden: er is ruimte zowel voor de gedachte van ontwikkeling binnen de door de natuur aangegeven grenzen als voor de acceptatie van natuurlijke verschillen. Een sterk conservatieve wetenschap die fungeerde als felle en onbuigzame tegenstander van hervormingsprocessen is daarmee na 1910 weggevallen uit het maatschappelijk debat.

Vanzelfsprekend heeft de wetenschap in het algemeen en de psychologie in het bijzonder nog steeds een belangrijke functie in het debat over de vrouw: de wetenschappelijke paradigmawisseling in de theorievorming over 'de vrouw' waarop in paragraaf twee werd gewezen, is een randvoorwaarde voor de toegenomen waardering voor de vrouw. Fysiologische determinanten worden deels of geheel ingewisseld voor psychologische wanneer het erom gaat het specifiek vrouwelijke op het spoor te komen. Tegelijkertijd staat deze paradigmawisseling niet los van bredere ontwikkelingen: in het algemeen krijgt men oog voor 'geestelijke' factoren.

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat men in reactie op de vermeende negentiende-eeuwse eenzijdigheden 'nieuwe' waarden propageert die een veelal 'vrouwelijk' karakter hebben. Sleutelwoorden zijn liefde, gemeenschapszin, harmonie en vergeestelijking. Enkele van de besproken woordvoerders zijn ervan overtuigd dat een nieuwe fase in de evolutie op het punt staat aan te breken. We zouden op de drempel staan van een nieuw historisch tijdperk. Warmelo meent dat zijn tijd wordt bewogen door een intens verlangen naar 'vergeestelijking'.

In een geëxalteerd betoog over de 'eros' ziet Van den Bergh van Eysinga in het vermogen om 'geestelijk' lief te hebben het belangrijkste verschilpunt tussen lage (dierlijke) en hoge (menselijke) soorten. Daarmee is dit vermogen tevens een kenmerk van ontwikkeling überhaupt: 'wie nu begrijpt, dat vergeestelijking de wet is der historie, hij concludeert hieruit, dat de libido, waar zij in zoo hooge mate opstuwet, iets anders moet beduiden dan zij was bij plant en dier, zij moet,

als Freud zegt, *gesublimeerd* worden, hier is inderdaad de aanvang van waarachtig hoger leven'.¹¹⁸ Volgens een oude waarheid handelt de vrouw van nature meer dan de man in overeenstemming met dit evolutionaire beginsel. Zo merkt Veth in zijn eerder genoemde verhandeling over de liefde op: 'Zij, de vrouw, puurt schielijker de essence der Liefde; zij voelt rasscher dan de man, dit: "die Vergeistigung der Sinnlichkeit heiszt Liebe".'¹¹⁹

Reeds in hoofdstuk vijf is opgemerkt dat het cruciale natuurbegrip (dat de grondslag vormt voor de visie op de geschiedenis en de cultuur) in hoge mate 'gegendered' is. Na 1910 is dat niet anders en ook dat verklaart dat uiteenlopende kwesties zo gemakkelijk interfereren met de vrouwenkwestie. De vrouwenkwestie zelf is meer dan in de voorgaande periode niet alleen een maatschappelijk en politiek vraagstuk, maar tevens een gerespecteerd onderwerp in de cultuurbeschouwing. In 'alles' schuilt tevens een vrouwenvraagstuk, aldus W.H.M. Werker. In de algehele oproep tot revitalisering en regeneratie worden dan ook vele erkend mannelijke en vrouwelijke eigenschappen tegen elkaar uitgespeeld. Het belangrijkste verschilpunt in de ideeën over de vrouw in vergelijking met de situatie in de voorgaande eeuw is te vinden in de weging van de bekende 'feiten'. Vrijwel niemand verdenkt de vrouw van stelselmatige, eigenlijk onveranderbare verstandelijke inferioriteit. De positief getoonzette, op een volwaardige taakgedachte toegesneden interpretaties van de eigenschappen overheersen.

De diverse tegenstellingen die in de hier onderzochte bronnen naar voren kwamen, geven bij elkaar geplaatst een goede indruk van de noties over vrouwelijkheid. De talloze sekseconnotaties maken de uiteenlopende verhandelingen tot een overvloedige bron van betekenissen die verbonden zijn met vrouw en vrouwelijkheid. Ik geef tot besluit een overzicht van die tegenstellingen, waarbij de 'tweede' term steeds de connotatie 'vrouwelijk' heeft.

- Het evolutiebegrip *strijd* wordt steeds meer van zijn scherpe kantjes ontdaan door het begrip *liefde*, het nieuwe sleutelwoord in het vooruitgangsproces. Graadmeter voor het beschavingspeil is niet louter toename van macht en kracht, maar vooral het sociale en geestelijke gehalte van een cultuur. (Overigens sluit dit nieuwe accent eugenetische overwegingen niet uit. Gezondheid op basis van een zekere kwantiteit en ook selectie blijven belangrijke voorwaarden voor hoge beschaving.)
- Tegenover individualisme staat de roep om een meer doorleefd gemeenschapsleven. Onderlinge verhoudingen op basis van vrijheid en liefde en een samenleving gedragen door gemeenschappelijke waarden zijn het ideaal. In deze visie heeft ook een zekere mate van emancipatie een positieve klank. Een waar gemeenschapsleven is alleen mogelijk wanneer individuen gelijkwaardig zijn en zich naar hun aard hebben ontwikkeld.
- Het egoïsme van de late negentiende eeuw moet plaatsmaken voor een nieuwe altruïstische instelling. Tegenover de maatschappelijke versplintering stelt men de norm van het oprechte gezinsleven.
- Kapitalisme en materialisme moeten plaatsmaken voor immateriële belangstelling: onderlinge zorg en geestelijke groei.

- De oorlog moet plaatsmaken voor de vrede. Het ethisch besef, product van hoge ontwikkeling, dient ook de leidraad te worden voor de staatkundige organismen die nu op een lagere evolutionaire trap staan dan de meeste individuen; op staatsniveau maken macht en kracht nu nog vrijwel onbeperkt de dienst uit.
- Na een tijdperk van welvaartsopbouw en technische vooruitgang zal een tijd van spirituele groei aanbreken. De religie en het religieuze besef krijgen weer een plaats in de wereldbeschouwing.
- Eenzijdig rationalisme en filosofisch materialisme moeten plaatsmaken voor een geïntegreerde benadering van verschijnselen, waarbij alle geestelijke faculteiten worden ingeschakeld. Ratio is blind zonder intuïtie. Integratie, selectie en 'Eenheid' staan voorop. Het gevoel neemt het verstand bij de hand.
- Eenzijdige sublimatie en ascetisme enerzijds en liederlijke uitwassen als gevolg van de dubbele moraal anderzijds, zullen het veld ruimen voor de bezielende macht van de harmonieuze liefde, het levenwekkende natuurbeginsel. Knellende en levenloze conventies dienen te worden vervangen door natuurlijke gedragsregels.
- De eenzijdige cultuurontwikkeling van de voorgaande periode moet in het gareel worden gebracht door een gedeeltelijke terugkeer tot de oorsprong: de levende natuur.

Tot zover de meer of minder expliciet met mannelijkheid en vrouwelijkheid geconnoteerde tegenstellingen die in de diverse debatten in de eerste decennia van de twintigste eeuw regelmatig terugkeren. Nogmaals wijs ik erop dat de waardering voor 'het vrouwelijke' in dit vertoog niet direct iets zegt over de sociale positie van de individuele vrouwen of de mate van acceptatie van concrete emancipatiewensen (bijvoorbeeld met betrekking tot arbeid). Verder wijs ik erop dat de bovengenoemde motieven en betekenisrelaties tot stand komen in een situatie, niet alleen van maatschappelijke tegenstellingen, maar ook van ideologische tegenstrijdigheden die gegeven zijn met het conceptuele kader dat sinds de negentiende eeuw feitelijk ongewijzigd is gebleven. Over enkele kenmerkende paradoxen in het evolutiedenken heb ik reeds in hoofdstuk vijf gesproken. Op dit punt verandert er weinig; wat daar is opgemerkt geldt in grote lijnen nog steeds. De natuur is een uiterst dubbelzinnige raadgever en de dualistische tegenstellingen blijven onder de harmoniseretoriek steeds zichtbaar. Het spiritualisme is het dualistische tegendeel van het rationalisme. Weliswaar wordt allerwege de harmonie gepredikt, maar die harmonische eenheid bestaat steeds uit duidelijk herkenbare, verschillend gearde delen.

Een voorbeeld van deze dualistische instelling is te vinden in de voortlevende bezorgdheid om de vrouw, waarbij regelmatig aan haar goede eigenschappen wordt getwijfeld. In dit hoofdstuk zijn hiervan enkele voorbeelden de revue gepasseerd. In de jaren tien en twintig overheerst, zo is gebleken, een positieve interpretatie van de biologische en natuurlijke gegevens. Men legt sterk de nadruk op de zedelijke verhevenheid van de vrouw en de maatschappelijke en culturele waarde daarvan. Het moederschap wordt in dat kader steeds meer (mede) een symbolische functie. Toch zijn daarmee de negentiende-eeuwse

ideeën de wereld niet uit en wordt de keerzijde van de medaille soms zichtbaar. Dan heet het dat de vrouw irrationeel of subjectief is, dat haar opmerkingsgave leidt tot een zich blindstaren op details, dat haar altruïsme niet verder gaat dan haar eigen gezin en dus in feite egoïsme is, dat haar morele oordeel te wensen overlaat, dat weliswaar haar passieve invloed zedelijk is, maar dat ze voor het politieke handwerk volkomen ongeschikt is, dat haar liefdesverlangens dan wel harmonieus mogen heten, maar dat haar liefdesstandaard een volkomen andere is dan die van de man, waardoor een dubbele moraal voortleeft, enzovoort.

Ook het langere termijnperspectief leert dat de opvattingen die in dit hoofdstuk aan bod kwamen niet los gezien kunnen worden van een conjuncturele golfbeweging die al eerder werd ingezet en die ook nog enige tijd daarna zichtbaar blijft. Het terug-naar-de-natuur en het vitalisme van na de eeuwwisseling luiden een periode in van overwegend anders getoonzette retoriek ten aanzien van seksedifferentie. Tegelijkertijd blijven op allerlei momenten de misogynie keerzijden van deze overwegend vitalistische visie zichtbaar en hun invloed uitoefenen. Een aanwijzing hiervoor is bijvoorbeeld het feit dat in de jaren twintig onder leden van de culturele voorhoede, de literaire critici, de stereotiepe vrouwelijke eigenschappen weer regelmatig negatief geïnterpreteerd worden. Bovendien toont men zijn afkeer van verwekelijking, een eigenschap die in beginsel als vrouwelijk beschouwd wordt. Volgens Van Boven zouden critici in deze periode zich toenemend bedienen van een ander soort, in zekere zin meer negentiende-eeuwse, kwalificaties ten aanzien van vrouwelijke auteurs.¹²⁰

Deze generatie critici lijkt daarbij (mede) geïnspireerd door de Oostenrijker Otto Weininger en zijn spraakmakende verhandeling *Geslacht en karakter* uit 1903. Als representant van het biologisch reductionisme beschouwt hij de vrouw als het volstrekt andere, degene die feitelijk buiten de mensheid staat, welke volgens de mannelijke norm wordt gedefinieerd. De graduele verschillen waarover bijvoorbeeld Heymans spreekt zijn hier een onoverbrugbare 'polaire tegenstelling' zoals Van Boven opmerkt. Volgens Weininger wordt de vrouw door het seksuele beheerst (liefdeleven, geslachtsleven, moederschap), waardoor hogere, geestelijke, ontwikkeling wordt belemmerd. Bovendien (en dat is zelfs in de negentiende eeuw in het *wetenschappelijke* vertoog niet prominent) vertegenwoordigt zij daarmee in de ogen van Weininger een gevaar: ze is een bron van verleiding die de man afhoudt van zijn geestelijke ontwikkeling. De vrouw bedreigt de cultuur en vervrouwelijking evenzeer. Vermenging tussen het hogere geestelijke principe en het lagere lichamelijke dient voorkomen te worden. 'Cultuur en zedelijkheid' zou, aldus Oosterhuis, volgens Weininger alleen mogelijk zijn 'door mannelijke verdringing en sublimatie van de driften'. Hij ziet in het werk van Weininger een angstreactie op de tendensen van 'vervrouwelijking van de cultuur' in zijn tijd.¹²¹

Uit dit voorbeeld kan worden afgeleid dat het beeld van vrouwelijkheid sterk afhankelijk is van de context waarin het staat. In dit hoofdstuk is gebleken dat binnen de culturele hoofdstroom de negentiende-eeuwse misogynie in de twintigste eeuw overwegend sterk getemperd wordt of zelfs in haar tegendeel verkeert. Het is van belang hierbij te bedenken dat deze herwaardering stoelt op een

in beginsel gelijkblijvende benadering en dat (daardoor) steeds óók de oude betekenissen, meer of minder ondergronds, aanwezig blijven. De golfbewegingen in de waardering zijn evenzeer als de dualismen en tegenstrijdigheden het product van het overkoepelend biologisch-evolutionistisch vrouwbeeld.

Ook het hervormingsgezinde vertoog zelf is, zoals opgemerkt, allerm minst eenduidig. Zo dreigt de vraag naar de toestand van de vrouw soms een beetje een kip-en-ei-kwestie te worden: enerzijds moet de vrouw een katalysator zijn in de gewenste cultuurveranderingen, anderzijds moeten hervormingen haar tot een andere vrouw maken. In de woorden van Werker-Beaujon: 'Maar wanneer de vrouw in zichzelf haar harmonie tot bewustheid heeft gebracht, a.h.w. zóó, dat die zelve weer tot een vaste onbewuste natuur in haar is geworden, dan zal zij óók haar kleine bezigheden, óók haar dagelijksch werk, ook de eenvoudigste harer gedragingen – vanzelf alweer – doordringen met dat harmonische in haar, en het daardoor adelen met schoonheid; dan zal óók door deze kleine stukjes harmonisch leven de wereld als geheel iets fijner, iets meer toekomst-heerlijk worden.'¹²² Niettemin voorziet men, zij het in allerlei gradaties en vormen, een nieuwe taak voor de vrouw in een nieuwe tijd. Deze overwegende retorische tendens in het vertoog na 1910 zal het uitgangspunt vormen voor een vergelijking met het vrouwbeeld in het realistisch proza, een vergelijking die in het volgende hoofdstuk plaatsvindt.

Noten bij hoofdstuk 7

- 1 Jansz 1990. Zie vooral hoofdstuk vijf.
- 2 Sellheim 1918, p. 24-5
- 3 ibidem, p. 26
- 4 ibidem, p. 41-2
- 5 ibidem, p. 18
- 6 Werker 1914, p. 4
- 7 ibidem, p. 6
- 8 ibidem, p. 18
- 9 ibidem, p. 14
- 10 Werker-Beaujon 1914, p. 73
- 11 ibidem, p. 59-60 en 80
- 12 Werker 1914, p. 39
- 13 Heymans 1911, p. 78
- 14 Hierin volg ik onder meer Van Boven 1992 (zie hoofdstuk vijf). In De Wilde 1998 wordt vooral de nadruk gelegd op de (vermeende) originaliteit van Heymans.
- 15 ibidem, p. 147
- 16 ibidem, p. 182
- 17 Heymans, p. 243
- 18 Treub 1898, p. 14
- 19 Soesman 1905, p. 11
- 20 Nijhoff 1912, p. 12
- 21 ibidem, p. 20
- 22 Wijnaendts Francken 1911, p. 355
- 23 Ritter 1911, p. 324
- 24 Sellheim 1918, p. 46 en 63
- 25 Ulrich 1914, p. 115
- 26 Wibaut 1893, p. 320

- 27 Kramers 1907, p. 79
- 28 Polak [1902], p. 155
- 29 ibidem, 190-1
- 30 Schreiner [1911], p. 102
- 31 Goekoop-de Jong van Beek en Donk 1984, p. 506
- 32 De Savornin Lohman [1898], p. 23
- 33 Een roman die genoemd is in hoofdstuk vijf.
- 34 Holda 1899, p. 16
- 35 Huygens 1899, p. 45
- 36 Pijnappel 1899, p. 13
- 37 Schreiner [1911], p. 102
- 38 Wichmann 1914a, p. 197
- 39 Van der Hoeven 1914, p. 300
- 40 Wichmann behoort samen met het echtpaar Werker tot de redactie van het *Encyclopaedisch Handboek*. Volgens Jansz behoren deze ethische feministen tot de feministische voorhoede van hun tijd en zijn veel van de argumenten die ze gebruiken gelijk aan die van het zogenaamde rationalistisch feminisme (Jansz 1990, p. 178)
- 41 Versluys-Poelman 1914, p. 342
- 42 Zij zegt te streven naar een 'gematigd feminisme' en wordt ook door andere scribenten als vertegenwoordig-ster daarvan gezien. Haar definitie van dit gematigde streven luidt: 'het zoodanig veranderen van inzichten, zeden en wetten, dat de deels ongebruikte, deels misbruikte krachten der vrouw vrijkomen om in volle ontplooiing te worden aangewend zoowel ten bate van haar naaste omgeving als van de gemeenschap in haar geheel' (Wijnaendts Francken-Dyserinck [1913], p. 27)
- 43 Wijnaendts Francken-Dyserinck [1913], p. 16 en 32, 33
- 44 ibidem, p. 16
- 45 *Pro en contra* 1906, p. 5
- 46 Kroes-Ligtenberg 1914, p. 521
- 47 Werker-Beaujon 1914, p. 61
- 48 Sterck-Proot [1916], p. 6
- 49 Boudier-Bakker [1921], p. 54
- 50 ibidem, p. 37
- 51 ibidem, p. 38-9 en 82
- 52 ibidem, p. 41
- 53 Lombroso 1927, p. 5
- 54 Ligthart 1914, p. 34
- 55 Lombroso 1927, p. 154
- 56 ibidem, p. 139
- 57 Boudier-Bakker [1921], p. 33
- 58 Lombroso 1927, p. 264
- 59 Volgens Grotenhuis vormden rond de eeuwwisseling meisjes op HBS'en en gymnasia ongeveer 10% van het leerlingenbestand (Grotenhuis 1998, p. 67).
- 60 Steinmetz 1916, p. 74 en 75
- 61 ibidem, p. 136
- 62 ibidem, p. 146
- 63 ibidem, p. 149
- 64 Sellheim 1918, p. 14
- 65 Brandt-Wijt 1914, p.602
- 66 Wijnaendts Francken-Dyserinck [1919], p. 5
- 67 *Pro en contra* 1906, p. 12
- 68 Elout 1913, p. 518
- 69 Steinmetz 1916, p. 161
- 70 Werker 1914, p. 39
- 71 Warmelo 1923, p. 142
- 72 Verkouteren 1913, p. 14
- 73 Van Itallie-van Embden, p. 15 en 11
- 74 Grotenhuis 1998, p. 33 en 117
- 75 Wichmann 1914a, p. 711
- 76 Hartog-Meyes 1914, p. 486
- 77 Werker 1914, p. 32
- 78 Heymans 1911, p. 160-161

-
- 79 *ibidem*, p. 32
80 Van Itallie-van Embden 1916, p. 21
81 *ibidem*, p. 5
82 *ibidem*, p. 26
83 Warmelo 1923, p. 136
84 Naber 1923, p. 10 en 107
85 Van Itallie-van Embden 1916, p. 35
86 Werker-Beaujon 1914, p. 70
87 Steinmetz 1916, p. 171
88 Sellheim 1918, p. 74
89 Veth [1912], p. 68
90 Sevenhuijsen 1987, p. 271-272
91 Warmelo 1923, p. 66
92 *ibidem*, p. 57
93 Heymans 1911, p. 220
94 Sellheim 1918, p. 47
95 Van der Tuuk 1915, ongepagineerde inleiding
96 *Questos* 1915, p. 32 en 33
97 *ibidem*, p. 26
98 Warmelo 1923, p. 30 en 31
99 *ibidem*, p. 33 en 8
100 Van Biema-Hijmans 1914, p. 645
101 Warmelo, p. 61-2, 116 en 154
102 Wichmann 1914b, p. 705
103 Steinmetz 1916, p. 54
104 Sellheim 1918, p. 79
105 Warmelo 1923, p. 174 en 176
106 Zie bijvoorbeeld Van der Bend 1970 en Verwey 1998.
107 Verwey 1998, p. 62
108 Zie hierover ook Verwey 1998, p. 71-77
109 Zie Verwey 1998, p. 68
110 Ortt 1917, p. 68
111 *ibidem*, p. 81
112 *ibidem*, p. 127 en 106
113 *ibidem*, p. 144
114 Bruining 1907, p. 497
115 De Jager 1917, p. 438
116 *Pro en contra* 1910, p. 3
117 *ibidem*, p. 6 en 7
118 Van den Berg van Eysinga 1920, p. 29
119 Veth [1912], p. 49
120 'De jongere critici [is de generatie die in de jaren twintig en dertig aan het woord komt] die alle nadruk leggen op zinnelijkheid en seksualiteit leggen geen verering of idealisering voor het vrouwelijke aan de dag en doen geen uitspraken over het hoge zedelijke peil van de vrouwen. Wel vinden we in die generatie sporen van vrouwenhaat.' (Van Boven 1992, p. 248)
121 Oosterhuis 1998, p. 155 en 154
122 Werker-Beaujon 1914, p. 83